

**Universitatea „1 Decembrie 1918”
Facultatea de Istorie și Filologie
Alba Iulia**

Alexandru Szentmiklosi

**AȘEZĂRILE CULTURII CRUCENI-BELEGIȘ
ÎN BANAT**

Rezumatul tezei de doctorat

Conducător
Prof. Univ. Dr. Florin Drașovean

**Alba Iulia
2009**

Cuprins

I. Introducere	4
I.1. Cadrul fizico-geografic al Banatului.....	4
I.2. Paleoclima și vegetația în epoca bronzului.....	4
II. Istoricul cercetărilor și terminologia culturii Cruceni-Belegiș	4
II.1. Istoricul cercetărilor arheologice culturii Cruceni-Belegiș.....	4
II.2. Probleme de terminologie.....	5
III. Opinii periodizarea epocii bronzului	6
III.1. Sistemele cronologice de periodizare a epocii bronzului.....	6
III.2. Date privind cronologia absolută a culturii Cruceni-Belegiș.....	6
IV. Cultura Cruceni-Belegiș	7
IV.1. Geneza culturii Cruceni-Belegiș.....	7
IV.2. Evoluția culturii Cruceni-Belegiș.....	7
IV.3. Periodizarea internă a culturii Cruceni-Belegiș.....	7
IV.4. Răspândirea culturii Cruceni-Belegiș.....	8
V. Așezările culturii Cruceni-Belegiș	9
V.1. Tipuri de așezări.....	9
V.2. Dispunerea spațială a așezărilor și raportul dintre așezare-necropolă.....	9
V.3. Locuințele caracteristice culturii Cruceni-Belegiș.....	9
V.4. Cuptoare și vetre de foc.....	10
V.5. Gropi de provizii.....	10
VI. Cercetări arheologice în așezările Cruceni-Belegiș din Banatul românesc	10
VI.1. Cercetările arheologice de la Cornești- <i>Iarcuri</i> (Incinta I).....	10
VI.2. Cercetările arheologice de la Cruceni- <i>Módosi út</i>	11
VI.3. Cercetările arheologice de salvare de la Deta- <i>Dudărie</i>	11
VI.4. Cercetările arheologice de la Foeni- <i>Gomila Lupului II</i>	11
VI.5. Cercetările arheologice de la Giroc- <i>Mescal</i>	11
VI.6. Cercetările arheologice de la Hodoni - <i>Pustă</i>	11
VI.7. Cercetările arheologice de la Peciu Nou- <i>Bociar</i>	11
VI.8. Cercetările arheologice de la Timișoara- <i>Fratelia</i>	11
VI.9. Cercetările arheologice de la Voiteni-Ciacova - <i>Groapa cu vulpi</i>	11
VII. Analiza materialului arheologic descoperit în așezările Cruceni-Belegiș	11
VII.1. Ceramica culturii Cruceni-Belegiș.....	11
VII.2. Obiectele din metal.....	12
VII.3. Obiecte din os.....	12
VII.4. Obiecte din piatră.....	12

VIII. Contactele culturii Cruceni-Belegiș	12
VIII.1 Legăturile culturii Cruceni-Belegiș cu Žuto Brdo-Gârla Mare.....	12
VIII.2 Legăturile culturii Cruceni-Belegiș cu cultura mormintelor tumulare (<i>Hügelgräberkultur</i>).....	12
VIII.3 Legăturile culturii Cruceni-Belegiș cu cultura câmpurilor de urne (<i>Urnfelderkultur</i>).....	12
VIII.4 Legăturile culturii Cruceni-Belegiș cu grupul cultural Virovitica.....	13
VIII.5 Legăturile culturii Cruceni-Belegiș cu grupul cultural Zagreb.....	13
VIII.6 Legăturile culturii Cruceni-Belegiș cu grupul cultural Csorva.....	13
VIII.7 Legăturile culturii Cruceni-Belegiș cu cultura Gáva.....	13
VIII.8 Legăturile culturii Cruceni-Belegiș cu grupul cultural/cultura Brnjica.....	13
VIII.9 Legăturile culturii Cruceni-Belegiș cu cultura Paračin.....	13
VIII.10 Legăturile culturii Cruceni-Belegiș cu grupul cultural Balta Sărată.....	13
IX. Concluzii	13
BIBLIOGRAFIE	17

I. Introducere

I.1 Cadrul fizico-geografic actual

Din punct de vedere geografic, Banatul este delimitat la nord de râul Mureș, la vest de Tisa, la sud de Dunăre, iar la est de rama vestică a Carpaților Meridionali. Din punct de vedere geomorfologic, relieful este dispus în trei trepte de la est spre vest: câmpie, deal și munte.

Banatul se află situat pe axa a patru mari căi de circulație. Una dintre ele, urmând râul Sava, ajunge în nordul Italiei. A doua cale, constituită de culoarul Morava-Vardar, care pătrunde în spațiul balcanic de la nord-vest la sud-est, face legătura cu nordul Mării Egee. A treia cale este cursul Dunării care face legătura dintre Câmpia Pannonică și Câmpia Dunării de Jos, iar cea de-a patra cale este Tisa care leagă zona Dunării de Carpații nord-vestici, traseu de pe care se desprind mai multe rute secundare ce conectează Transilvania, printre cele mai importante fiind valea Mureșului și Bega.

I.2 Paleoclima și vegetația în epoca bronzului

Conform periodizării propuse de norvegianul A. Blytt și de suedezul R. Sernander (schema Blytt-Sernander), Holocenul se împarte în mai multe perioade climatice, epoca bronzului evoluând de la sfârșitul Atlanticului (5500-2250 BC) către sfârșitul Subborealului (2250-700 BC).

La sfârșitul perioadei Atlantic este sesizată o răcire graduală care atinge cote maxime pe la mijlocul mileniului III a.Chr.¹, după care temperatura se stabilizează. În Subboreal, clima a devenit mai uscată. În în a doua jumătate a milen. II a.Chr. are loc o deteriorare climaterică semnificativă. Cauzele acestei deteriorări sunt discutabile însă printre ipotezele vehiculate, alături de defrișările masive ca urmare a activității metalurgice sunt erupțiile vulcanice de la Thera (1628 a.Chr.) și Hekla 3 (1159 a.Chr.). Extremele climaterice au determinat schimbări atât la nivelul pânzei freatice, cât și în debitul hidrografic al râurilor, fapt ce a condus la numeroase inundații a terenurilor joase².

Habitatul din a doua jumătate a epocii bronzului se schimbă. Vechile *tell*-uri caracteristice Bronzului Mijlociu din sud-estul Europei sunt abandonate³ și apar așezările sezoniere, cu locuințe relativ circulare, semiîngropate. Se constată noi strategii alimentare, bazate pe creșterea animalelor domestice de talie mare (bovine) și a ovicaprinelor⁴, mari consumatoare de iarbă și, în același timp, chiar dăunătoare în procesul de regenerare a vlăstarelor tinere.

Odată cu perioada Subatlantică, clima rece și umedă, oscilantă a Subborealului a devenit mai uscată, dar mai blândă⁵.

II. Istoricul cercetărilor și terminologia culturii Cruceni-Belegiș

II.1. Istoricul cercetărilor arheologice ale culturii Cruceni-Belegiș

Printre descoperirile timpurii se numără cele de la Checea, Livezile (fostă Tolvădia), Timișoara-Parcul Central, Șag, Vatina, Jimbolia, Munar-*Bezđiner Weingärten/Wolfsberg*, Jaša Tomić (fostul Módos), Dubovac-*Kudelište*, Nerău-*Hunca Mare* etc.

În Srem, cele mai importante cercetări arheologice efectuate în a doua jumătate a sec. XX-începutul sec. XXI au fost cele de la Belegiș-*Stojica Gumno*, Beograd-*Rospri Čuprija*, Beograd-*Karaburma*, Hrkovci-*Gomolava*, Jakovo-*Kaluđerske livade*, Surčin etc.

În Banatul sârbesc, printre cele mai importante situri Cruceni-Belegiș, cercetate arheologic, sunt cele descoperite la Ilandža-*Stojkova Zagrada*, Orešac-*Proletarska ulica*, Kovačica-*Vinogradi*, Vojlovica-*Rafineria nafte* (necropola I-II), Opovo-*Beli Breg (Silos)* și *Beli Breg - curtea lui Utva*.

În Banatul românesc cercetările arheologice, în special de salvare, au relevat existența mai multor așezări și necropole precum cele de la Cruceni, Bobda, Timișoara-*Fratelia*, Voiteni-Ciacova, Peciu Nou-*În Irigat* și la *Bociar*, Hodoni-*Pustă*, Ticvanu Mare-*Ferma nr. 2*, Foeni-*Gomila Lupului II*, Giroc-*Mescal*.

În Bačka, printre cercetările arheologice importante în situri Cruceni-Belegiș se numără cele de la Mošorin-*Feudvar* și *Stubarlija Surduk/Dukatar Surduk*, Kač-*Popov Salaš* (siturile nr. 1 și 2).

În Slavonia Orientală (nord-estul Croației) se remarcă cercetările arheologice de la Dalj-*Livadice*, Sarvaš-*Gradac*, Osijek (*Krčevine*, *Retfala*, *Turđa*) și Vinkovci (*Tržnica tell*, *Brodaska imovna općina*, *Marica*).

Pe valea superioară a Moravei (Pomoravlje), cele mai edificatoare descoperiri arheologice sunt cele de la Leskovac-*Hisar*.

II.2 Probleme de terminologie

Descoperirile de tip Cruceni-Belegiș au fost cunoscute în literatura de specialitate sub diferite forme: „câmpuri de urne funerare”⁶, „protovillanova”⁷, sau „pseudo-protovillanova”⁸.

Utilizarea denumirilor de „cultura Vatina”/„cultura Vrșac” și „cultura Gârla Mare”

Începând din a doua jumătate a sec. XX, se generalizează atribuirea descoperirilor tipice fazei Cruceni-Belegiș I unei faze târzii a culturii Vatina⁹, denumită succesiv „Vattina III”¹⁰, „Vattina-Vrșac”¹¹/Verseg-Vatina”¹² „Vatina-Vrșac”¹³, „Vatin-Vrșac”/„Vrșac-Ilandža”¹⁴, „Belegiș-Ilandža”¹⁵, Vrșac târziu („Spätvrșac”)¹⁶, „Vatina târzie (Belegiș I)”¹⁷, „Vatina-Belegiș” (a culturii Vatina în Srem și Slavonia)¹⁸, „grupa Pecica-Vatina târzie”¹⁹ și chiar „Vatina-Dubovac/Gârla Mare complex”²⁰.

Nu au lipsit nici denumirile care definesc alte manifestări etno-culturale dar care sunt înrudite cu cultura Cruceni-Belegiș, un exemplu în acest sens fiind termenul de „Vîrșeț-Dubovaț târziu”²¹ sau chiar „cultura Gârla Mare”²². Asociate descoperirilor de la Vrșac, alte denumiri au fost cele de „Vîrșeț-Cruceni”²³ și Versec-Kubin²⁴.

Utilizarea termenului de „câmpuri de urne”

Descoperirile de tip „Vatina târzie” sau „Vatin-Vrșac” au fost incluse, inițial, în civilizația câmpurilor de urne din Ungaria²⁵. N. Tasić, într-o primă etapă, utilizează termenul de „cultura câmpurilor de urne cu suprafață plană”, termen care este însă abandonat ca urmare a confuziei legate de utilizarea termenului de „Urnfelderkultur”/”Urnfield Culture” pentru manifestările etno-culturale din Europa Centrală²⁶. Termenul de „câmpuri de urne” pare să fie edificator pentru M. Garašanin care denuște etapa a doua a necropolelor de incinerare de la Belegiș, Ilandža și Cruceni cu termenul de „vojvođanska grupa prelaznog perioda” care ar corespunde începutului primei epoci a fierului²⁷. Cel mai adesea, însă, descoperirile etapei a doua a culturii Cruceni-Belegiș au fost asociate cu termenul de „câmpuri de urne”²⁸.

Utilizarea termenului de „Tolvădia”

Analiza materialului ceramic de la Livezile (fosta Tolvădia, jud. Timiș) de către A. Mozsolics a determinat-o pe cercetătoare maghiară să utilizeze termenul de ceramică de tip „Tolvădia”²⁹, termen care va fi utilizat, inițial, și de alți arheologi³⁰.

Utilizarea termenului de „grupa Belegiș” sau „grup cultural Belegiș”

După ce a abandonat termenul de „cultura câmpurilor de urne cu suprafață plană”, N. Tasić menționează în existența grupelor Belegiș I și Belegiș II³¹. Ca urmare a periodizării interne a acestei culturi³², cele două etape majore au fost utilizate de către unii cercetători în mod independent una de alta, astfel că, alături de eronatul termen de „grup Belegiș I” și „grup Belegiș II”³³ s-a ajuns la cel de „cultura Belegiș I” și „cultura Belegiș II”³⁴.

Utilizarea termenului de „Belegiș” în asociere cu alte stațiuni arheologice

În dorința de a defini descoperirile care se aseamănă, în cercetarea arheologică au pătrunș termenii de „grup cultural Surčin” sau „Surčin-Belegiș”³⁵, „necropole de tip Belegiș-Ilandža II”³⁶, „cultură Versec-Belegiș I”³⁷, „cultura Pécska-(Pecica)-Belegiș”³⁸, „ceramica canelată de tip Surčin-Belegiș-Dubovac”³⁹.

Utilizarea termenului de „cultura Belegiș” și „cultura Cruceni-Belegiș”

Meritul incontestabil al lui N. Tasić este cel de a defini descoperirile atribuite sfârșitului epocii bronzului din Srem și Banat cu termenul de „cultura Belegiș”⁴⁰, deși se cuvine a fi menționat faptul că printre pionierii utilizării acestui termen se numără și Z. Benkovsky-Pivovarová⁴¹. Termenul de „cultură Belegiș” se va încetățeni treptat în literatura arheologică sârbească⁴², fiind în permanență promovat de către N. Tasić în studiile ulterioare⁴³.

Analiza inventarului din mormintele de incinerare de la Cruceni, parțial publicate până și astăzi, l-a determinat pe S. Morintz să considere că termenul de „cultura Cruceni-Belegiș” este mai potrivit pentru denumirea acestei manifestări etno-culturale⁴⁴. Acest termen va fi acceptat de arheologia românească⁴⁵ și va fi preluat, parțial, și în literatura arheologică de specialitate din străinătate⁴⁶.

Au existat și tendințe de simplificare a acestei denumiri de cultură Cruceni-Belegiș. În același an cu apariția monografiei lui S. Morintz, M. Petrescu-Dîmbovița utilizează termenul de „cultură Cruceni”⁴⁷, termen preluat mai apoi de către D. Berciu⁴⁸, L. Mărghitan⁴⁹, N. Gudea și I. Moțu⁵⁰, A.S. Luca⁵¹.

Similitudinile existente în formă și decorul canelat al unora dintre descoperirile arheologice din Banat și regiunile imediat învecinate, au determinat apariția unor denumiri precum „cultură Belegiș-Bobda”⁵², „Bobda-Susani”⁵³, „complexul Bobda II-Susani-Belegiș II”⁵⁴.

Utilizarea termenului „Belegiș” în asociere cu cultura Gáva

Plecând de la divizarea primelor două etape ale evoluției culturii Cruceni-Belegiș în două manifestări etno-culturale distincte, în literatura arheologică de specialitate a apărut și termenul de „Belegiș

II-Gava”⁵⁵ sau chiar „complex cultural Gava”⁵⁶. Termenul „Belegiș II-Gava” va fi preluat de către literatura arheologică din Serbia, printre arheologii care vor utiliza această denumire numărându-se și N. Tasić⁵⁷. Utilizarea acestei terminologii improprie de către Pr. Medović a fost subliniată și de Szabó G., care sublinia faptul că, la sud de linia Mureș-Aranca, cultura Gáva a fost prezentă doar prin influențele acestei culturi⁵⁸.

III. Opinii periodizarea epocii bronzului

III.1 Sistemele cronologice de periodizare a epocii bronzului

În cadrul acestui subcapitol, au fost prezentate principalele sisteme cronologice utilizate de cercetarea arheologică, grupate pe regiuni geografice, avându-se în vedere că unele periodizări mai vechi (ex. Montelius) continuă să fie utilizat și astăzi⁵⁹. În Europa Centrală și de Sud-Est încă este folosit și astăzi sistemul cronologic lui P. Reinecke (1872-1958) pentru sudul Germaniei⁶⁰. Această periodizare va fi modificată de K. Willvonseder, F. Holste, W. Torbrügge și K. Rittershofer astfel că termenul corect al sistemului cronologic utilizat astăzi de cercetarea arheologică este de „Reinecke-Willvonseder-Holste-Torbrügge-Rittershofer”⁶¹.

Fl. Gogâltan utilizează același sistem tripartit de împărțire a epocii bronzului (Bronz Timpuriu, Mijlociu și Târziu). Bronzul Târziu este subîmpărțit în trei faze: Bronz Târziu I, II și III. Bronzul Târziu I se echivalează cu etapele Bz. B₂ și C din periodizarea central-europeană, momentul de debut fiind plasat înainte de 1500 a.Chr. Bronzul Târziu II acoperă perioada Bz. D, iar Bronzul Târziu III cuprinde etapa Ha. A din periodizarea central-europeană, sfârșitul acestei ultime faze fiind determinată de apariția și extinderea complexului Gáva-Holíhrady⁶².

Pe baza unei succinte, dar comprehensive analize a elementelor de legătură dintre arealul egeo-anatolian și sud-estul Europei, Al. Vulpe consideră debutul Bronzului Târziu are loc în jur de 1600/1500 a.Chr., limită inferioară fiind plasată în jur de 1200/1150 a.Chr.⁶³. Tendința de plasare a începutului Bronzului Târziu la o dată mult mai timpurie (1700/1500 a.Chr.) este propusă și de alți cercetători⁶⁴. Pe baza noilor date ¹⁴C din locuința L.2/2006 de la Giroc-*Mescal* (1743–1531 calBC în 2 Sigma) și locuința L. 13/2004 de la Foeni-*Gomila Lupului II* (1687–1496 calBC în 2 Sigman), se poate avansa ca posibil moment de debut al Bronzului Târziu I o dată mai timpurie decât anticipase Fl. Gogâltan, respectiv jumătatea sec. XVI a.Chr. sau, cel mai devreme, undeva în prima jumătate a sec. XVI a.Chr.⁶⁵ Momentul coincide cu mișcările de populații din Europa Centrală (*Hügelgräberkultur*) și de Sud-Est (purătorii ceramicii incrustate nord-pannonice, comunitățile de tip *Litzenkeramik*) și cu răcirea climei din a doua jumătate a mileniului II a.Chr., probabil unul din factorii care au determinat modificarea economiei alimentare a culturilor Bronzului Mijlociu.

Cronologic, Bronzul Târziu II începe în Reinecke Bz. D (sec. XIII a.Chr., poate și mai devreme) iar sfârșitul acestei perioade poate fi plasat la jumătatea sec. XII a.Chr., respectiv la mijlocul etapei Ha. A₁.

Bronzul Târziu III reprezintă perioada de tranziție la prima epocă a fierului, acoperind intervalul cuprins între a doua jumătate a etapei Ha. A₁ și sfârșitul etapei Ha. A₁.

III.2 Date privind cronologia absolută a culturii Crucești-Belegiș

Stadiul incipient, mai puțin sistematic, de cercetare a așezărilor culturii Crucești-Belegiș se reflectă și în colectarea probelor radiocarbon, necesare unei periodizări cronologice absolute.

Alături de proba de la Gomolava, prelevată în 1972, au fost colectate alte mostre de lemn ars din așezările Crucești-Belegiș de la Foeni-*Gomila Lupului II* (din campaniile 2000 și 2004)⁶⁶ și Giroc-*Mescal* (campania 2006)⁶⁷, precum și din structura de lemn ars a zidului Incintei I (faza B) a fortificației de pământ de la Cornești-*Jarcuri* (campania 2008)⁶⁸.

Evident, această bază de date (Fig. 1) este deocamdată nesemnificativă statistic, dar oferă primele repere cronologice absolute pentru complexele arheologice de la sfârșitul epocii bronzului din Banat.

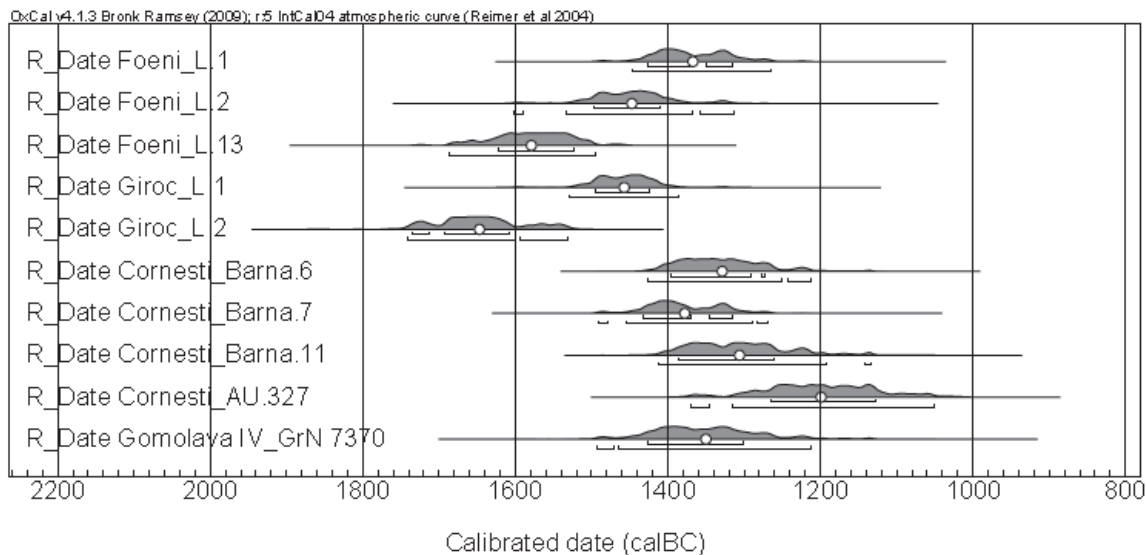

Fig.1: Tabel cu probele rezultate probelor radiocarbon prelevate de la Foeni, Giroc și Gomolava.

IV. Cultura Cruceni-Belegiș

IV.1. Geneza culturii Cruceni-Belegiș

La geneza culturii Cruceni-Belegiș a fost sesizat, alături de elementele *de* tip Gumtransdorf-Drassburg (*Litzenkeramik*)⁶⁹, aportul ceramicii incrustate transdanubiene, precum și influențele culturii mormintelor tumulare din Europa Centrală (*Hügelgräberkultur*) cu care cultura Cruceni-Belegiș a fost parțial contemporană⁷⁰.

IV.2. Evoluția culturii Cruceni-Belegiș și periodizarea internă

Pe baza stadiului actual al cercetării, se poate afirma faptul că debutul culturii Cruceni-Belegiș marchează debutul Bronzului Târziu, perioadă caracterizată de schimbări radicale în ceea ce privește:

- tipul de habitat (sunt abandonate locuirile de tip *tell* în favoarea locuințelor semiîngropate),
- tipul de economie alimentară (o anumită opțiune pentru ierbivorele de talie mare),
- a vieții spirituale (adoptarea în masă a incinerăției, generalizarea depunerilor votive de bronzuri).
- amplificarea contactelor economico-culturale pe spații largi.
- dezvoltarea metalurgiei bronzului.

Cultura Cruceni-Belegiș va evolua pe un spațiu care, în mare, controlează o parte din cursul Dunării Mijlocii (până în zona Bačkái), precum și nodurile de comunicații (Sava, Drava, Tisa și Morava).

Sfârșitul culturii Cruceni-Belegiș a fost o vreme atribuit, într-o repetiție șablonizată, grupului cultural Csorva, considerat avangarda culturii Gáva⁷¹. Evoluția grupului Csorva, sudul Ungariei, a fost plasată între Bz. D și Ha. A₁, fiind urmată mai apoi de cultura Gáva care se naște abia în Ha. A₁. Aici se cuvine să precizăm și o nouă perspectivă în arheologia maghiară, respectiv includerea culturii Gáva în complexul cultural sud-est european, diferit de civilizația câmpurilor de urne funerare din Europa Centrală⁷². În opinia lui Szabó G., cultura Gáva nu va trece însă de Mureș-Aranca, prezența acesteia fiind la nivel de influențe⁷³. Această afirmație corespunde și cu opinia mai multor cercetători români care consideră că pătrunderea acestei culturi a avut loc prin infiltrații treptate, nu mai devreme de Ha. A₂, cel mai probabil în Ha. B₁⁷⁴ (respectiv în pragul anului 1000 a.Chr.).

Un efect îndepărtat al dinamicii etno-culturale din Banat, la sfârșitul epocii bronzului și începutul primei epoci a fierului, este apariția culturii Chișinău-Corlăteni în zona est-carpatică. Traseul parcurs de aceste comunități este un subiect încă controversat⁷⁵.

IV.3 Periodizarea internă a culturii Cruceni-Belegiș

În cadrul acestui subcapitol au fost trecute în revistă principalele propuneri de periodizare internă a culturii Cruceni-Belegiș.

K. Horedt a divizat necropolele de la Cruceni și Bobda în câte două etape majore (Cruceni I-II și Bobda I-II)⁷⁶. Între cele două necropole, analogiile ceramice au permis evidențierea unui sincronism cronologic, Bobda I evoluând în paralel sau, mai probabil, doar întretându-se cu etapa Cruceni II. Faza

Bobda II va evolua pe tot parcursul perioadei Ha. A, fapt ce îl determină pe M. Gumă să o considere faza Bobda II ca pe o grupă culturală distinctă⁷⁷.

N. Tasić a divizat „grupa Belegiș” în două faze: Belegiș I și II, faza a II-a fiind subîmpărțită în fazele Belegiș IIa și IIb⁷⁸. În periodizările ulterioare, N. Tasić revine asupra evoluției „culturii Belegiș”, pe care o divizează în două etape majore de evoluție (Belegiș I și II), fiecare dintre acestea fiind, la rândul ei, subîmpărțită în câte trei subfaze (Belegiș-Cruceni Ia-c și Belegiș-Bobda IIa-c)⁷⁹. În cadrul acestor periodizări au fost constatate inadvertențe care au fost discutate mai pe larg, evidențindu-se, în special, sincronizările între subfaze și momentul de final al culturii Cruceni-Belegiș, care în ultima periodizare culminează cu asocierea grupei Susani cu cultura Gáva⁸⁰.

Lj. Bukvić optează pentru o nouă denumire a fazei a II-a a culturii Cruceni-Belegiș, numind-o „complexul ceramicii canelate Gáva”⁸¹, divizată în două faze principale (I și II). În actualul stadiu al cunoștințelor privind cultura Cruceni-Belegiș, se poate afirma cu certitudine că această manifestare etno-culturală este una unitară. Grijă pentru a nu deranja înmormântările anterioare, precum și evoluția lungă a necropolelor, în care mormintele par să fie dispuse pe clanuri, indică o populație care avea cultul strămoșilor și care și-a centrat existența în jurul spațiului sacru pe care l-a constituit necropola.

O altă propunere de periodizare a culturii Cruceni-Belegiș a fost cea a lui J. Šimić care propune o periodizare în trei etape majore:

1. Belegiș I – „Reinecke” Bz. B₁/B₂ și Bz. C₁.
2. Belegiș II –Reinecke Bz. C și Bz. D.
3. Belegiș III –Ha. A₁ și Ha. A₂/Ha. B₁.

În încheierea prezentării succinte a periodizărilor propuse pentru evoluția culturii Cruceni-Belegiș, se cuvine să amintesc că termenul de Belegiș III nu este o apariție de ultimă oră. Cu ocazia semnalării în literatura arheologică de specialitate a unor morminte de inhumație și incinerație din epoca bronzului descoperite în hotarul localității Idos, în punctul *Livade (Budžak)*, M. Girić împărțea evoluția necropolei în trei etape, cea de-a treia etapă fiind „câmpurilor de urne de tip Belegiș III” („aux champs d’urne du type Belegiș III”)⁸².

Așa cum am mai afirmat și în alte dăți⁸³, cultura Cruceni-Belegiș, în opinia mea, poate fi divizată în trei etape majore, caracterizate nu numai de tehnica în care sunt realizate ornamentele vaselor, dar și forma acestora:

1. **Faza Cruceni-Belegiș I**, caracterizată de ornamentele realizate în tehnica șnurului fals și a inciziei, acestora adăugându-se și canelura verticală sau oblică, lată, de pe pântecul cănițelor sau a vaselor de tip *kantharos*. Din punct de vedere al încadrării cronologice, această etapă se cuprinde între „Reinecke” Bz. B₂ și Bz. C. În cronologie absolută, faza Cruceni-Belegiș I se poate plasa cu destulă siguranță la jumătatea sec. XVI a.Chr., poate chiar și în prima jumătate a acestui secol.
2. **Faza Cruceni-Belegiș II**, caracterizat prin generalizarea canelurii și o anumită preferință pentru vasele de formă bitronconică, fiind însă prezente și amfore cu corp globular decorat cu caneluri oblice sau verticale. Faza Cruceni-Belegiș II se datează în perioada cuprinsă între Reinecke Bz. D și prima jumătate a perioadei Ha. A₁. În cronologie absolută, debutul acestei etape se plasează în jurul anului 1300 a.Chr. sfârșitul ei fiind undeva la jumătatea sec.XII a.Chr.
3. **Faza Cruceni-Belegiș III**, caracterizată prin generalizarea amforei bitronconice fără gât, cu diametrul maxim jos, decorat exclusiv cu caneluri circulare sau în ghirlandă pe gât și oblic („motivul turban”) pe carena uneori rotunjită a diametrului maxim. Acestei perioade îi pot fi atribuite grupele de tranziție Bobda II/Bobda-Csorva, Ticvaniul Mare-Karaburma III, Moldova Nouă-Liborajdea și Hinova-Mala Vrbica, la geneza cărora cultura Cruceni-Belegiș a avut un aport esențial⁸⁴. Aceste grupe de tranziție reprezintă, și în opinia mea, regionalizări ale culturii Cruceni-Belegiș, ale căror cauze pot fi și presiunile sau influențele exterioare⁸⁵. Faza Cruceni-Belegiș III poate fi plasată începând din a doua jumătate a perioadei Ha. A₁, sfârșitul culturii având loc la sfârșitul perioadei Ha. A₂ (în jurul anului 1000 a.Chr.⁸⁶).

IV.4 Răspândirea culturii Cruceni-Belegiș

Granițele culturii Cruceni-Belegiș sunt relativ bine delimitate. Purtătorii acestei manifestări etno-culturale au fost răspândiți pe o arie largă care cuprinde, în general, Slavonia Orientală, Bačka, Srem și Banat (exceptând colțul nord-vestic) iar mai apoi, în cursul etapei a III-a, comunitățile Cruceni-Belegiș coboară de-a lungul Moravei, către sudul peninsulei Balcanice, oprindu-se aproape de Vardar (în repertoriul descoperirilor cu artefacte tipice culturii Cruceni-Belegiș au fost identificate 295 de situri).

Viitoarele cercetări arheologice vor confirma dacă această presiune exercitată de comunitățile din Alföld stau la baza formării manifestărilor de tip Bobda II, Susani, Ticvaniul Mare-Karaburma III, Moldova Nouă-Liborajdea, Hinova-MalaVrbica⁸⁷.

Interesul comunităților Cruceni-Belegiș I nu a fost direcționat doar spre lumea egeeană ci și Europa Centrală după cum ilustrează o descoperire din Slovacia. În cadrul cercetărilor arheologice de la Mužla-Vilmakert, în groapa nr. 66, a fost descoperită o depunere de vase ceramice ornamentate în tehnica șnurului fals (*Litzen*). Amfora cu gâtul rupt din vechime are o analogie perfectă în necropola de la Peciu Nou.

Relațiile comunităților Cruceni-Belegiș cu comunitățile situate la nord de bazinul carpatic este demonstrată de vasele descoperite în sud-vestul Poloniei, în aria culturii Lausitzer⁸⁸.

V. Așezările culturii Cruceni-Belegiș

V.1. Tipuri de așezări

O caracteristică a așezărilor Cruceni-Belegiș este situarea pe un grind mai înalt care să le ferească de posibilele inundații, precum și prezența unui singur strat de cultură, cele mai multe dintre acestea aparținând fazei a doua a acestei culturi⁸⁹. O explicație pentru așezările Bronzului Târziu ar fi caracterul sezonier dictat de noile realități climatice (răcirea climei) ce dictează un nou tip de economie alimentară, în care creșterea animalelor de talie mare, furnizoare de carne și lapte, ia amploare. Acest caracter sezonier este determinat, probabil, de tipul de agricultură practicat și de ponderea pe care o avea creșterea vitelor și a ovicaprinelor, mari consumatoare de vegetație, de unde și nevoia de schimbare periodică a locuirii.

Pe baza celor cunoscute până acum, așezările culturii Cruceni-Belegiș pot fi clasificate în **așezări deschise (A)** și **așezări fortificate (B)**.

A. Așezările deschise sunt dispuse pe grinduri mai înalte, ferite de inundații sau pe marginea teraselor înalte din zona estică a Banatului. Din acest punct de vedere, așezările deschise pot fi clasificate în :

A.1. – așezări pe grinduri neinundabile (ex. Cruceni-Módosi út, Deta-Dudărie, Foeni-Gomila Lupului II, Peciu Nou-Bociar, Timișoara-Fratelia, Hodoni-Pustă etc.)

A.2.– așezări situate pe terase înalte (ex. Cornești-Iarcuri (Incinta I), Pișchia-dealul Cocor⁹⁰, Vizma).

B. Așezările fortificate pot fi catalogate ca fiind grupate în două tipuri:

B.1.– Așezări fortificate natural, pe terasele înalte ale apelor curgătoare (ex. Belegiș-Gradac, Hrtkovci-Gomolava, Židovar, Mošorin-Feudvar, probabil Giroc-Mescal).

B.2.– Așezări fortificate cu ziduri din lut bătut (ex. fortificația din lut bătut de la Cornești-Iarcuri).

V.2 Dispunerea spațială a așezărilor și raportul dintre așezare-necropolă

Așezările de tip Cruceni-Belegiș indică o populație rurală de agricultori și crescători de vite și ovicaprine sedentari, care se ocupau și cu vânătoarea⁹¹. Acestora, ar mai putea fi adăugată și cea de ordin comercial, știut fiind faptul că Dunărea și marile râuri au constituit primele artere comerciale din preistoria omenirii⁹².

S. Forenbaher opinează că aceste așezări au fost situate, în general, la aprox. 10 km una față de alta, poate și mai mult⁹³, însă distanța între ele nu este exclus să fi fost și mai mică.

V.3 Locuințele caracteristice culturii Cruceni-Belegiș

Locuințele sunt din categoria celor semiîngropate, având dimensiuni relativ medii, fapt care indică utilizarea acestora de către un număr restrâns de indivizi, foarte probabil familii cu un număr redus de membrii. În așezările Cruceni-Belegiș de la Foeni-Gomila Lupului II (ex. locuințele L.3/2004, L.5/2004) și Timișoara-Fratelia (locuințele L.VIII/1977) au fost surprinse urmele unor gropi de stâlp cu diametrul între 10 și 15 cm, care ar putea fi urma unor pari de lemn bătuți pentru a susține nu numai structura acoperișului, dar și peretele locuinței.

Acoperișul locuințelor semiîngropate a fost construit în mai multe moduri, fapt dovedit de prezența unui stâlp central de susținere. Un astfel de acoperiș este sugerat de groapa centrală de stâlp din locuințele L.1/1997 și L.2/1999 de la Peciu Nou-Bociar și locuința L.2/2000 de la Deta-Dudărie. Acest stâlp de susținere a acoperișului putea fi plasat și în marginea locuinței, fapt ce a afectat cu siguranță forma conică a acoperișului, descentrându-l. Un exemplu de astfel de locuință este locuința L.3/2002 de la Peciu Nou-Bociar.

Podeaua acestora era amenajată cu un covor de fragmente ceramice care aveau, foarte probabil, rolul de a întări lutul viu, cu care majoritatea acestora erau construite, reținând apa de infiltrație.

Din punct de vedere tipologic, locuințele se împart, după formă, în :

I. – locuințe patrulatere cu colțurile rotunjite (Vinkovci-Tržnica tell, Giroc-Mescal, Hodoni-Pustă, Jabuka-Leva obala Nadele). În funcție de fundul locuinței, acest tip poate fi subdivizat în :

– varianta Ia – locuințe cu fundul plat Vinkovci-Tržnica tell, Hodoni-Pustă, Jabuka-Leva obala Nadele).

– varianta Ib – locuințe cu fundul adâncit într-o parte (Giroc-Mescal).

II. – locuințe elipsoidale, mai mult sau mai puțin regulate (Deta-Dudărie, Foeni-Gomila Lupului II, Peciu Nou-Bociar, Timișoara-Fratelia, Belegiš-Gradac, Beograd-Karaburma etc.). Și acest tip poate fi subdivizat în funcție de fundul locuinței.

– varianta IIa – locuințe cu fundul plat (ex. Foeni-Gomila Lupului II, Timișoara-Fratelia, Giroc-Mescal (L.1/2006), Deta-Dudărie.).

– varianta IIb – locuințe cu fundul adâncit într-o parte (ex. locuințele L.1 și L.2/2000 de la Foeni-Gomila Lupului II, locuința L.3/2002 de la Peciu Nou-Bociar, locuințele L.II, L.III și L.VII/1977 de la Timișoara-Fratelia, locuința "complexul 1a" de la Kuzmin-Bregovi-Atovac).

O posibilă explicație a acestei adânciri într-o parte a fundului locuinței ar putea fi cea de hidroameliorație, alveola având rolul de a colecta umezeala.

V.5. Cuptoare și vetre de foc

Cele mai multe locuințe nu au avut vetre de foc în interior, probabil ca urmare a unei minime precauții. Lipsa acestor vetre sugerează faptul că această încălzire ar fi făcută și cu ajutorul unor vase pline cu jăratec. Totuși, descoperirea unor fragmente de chirpici cu motive spiralice aplicate la Hodoni-Pustă și Timișoara-Fratelia (L.II/1977) sugerează existența unor cuptoare cu pereții ridicați cu lipitură de lut.

Prezența vetrelor de mari dimensiuni dispuse între locuințele semiîngropate (ex. Timișoara-Fratelia, Hodoni-Pustă, Perlez-Batka) ar putea sugera pregătirea hranei în comun. Lipsa cercetărilor sistematice efectuate pe suprafețe largi nu permite verificarea acestor ipoteze, obiectiv care rămâne în sarcina cercetărilor arheologice viitoare.

Pe de altă parte, vetre de mari dimensiuni au fost descoperite și în interiorul unor locuințe (ex. Timișoara-Fratelia, locuința L.VIII/1977), fapt care ridică problema interpretării acestor complexe arheologice.

III.1.5. Gropi de provizii

În așezările Crucești-Belegiš au fost identificate mai multe tipuri de gropi de provizii, dimensiunile acestora fiind, foarte probabil, dictate de necesitățile de stocare a hranei. Gropile de provizii pot fi clasificate în:

I – gropi de provizii adânci (cu adâncimea peste 1 m).

II – gropi de provizii puțin adânci (cu adâncimea sub 1 m).

În funcție de forma gropii în profil, gropile de provizii pot fi împărțite în:

a. gropi cilindrice (Foeni-Gomila Lupului II, Hodoni-Pustă, Deta-Dudărie)

b. tronconice/clopotiforme (Timișoara-Fratelia, Deta-Dudărie)

c. cupitorite într-o parte (Timișoara-Fratelia, Deta-Dudărie).

d. cupitorite elipsoidal și cu fund alveolat (Foeni-Gomila Lupului II, Deta-Dudărie).

VI. Cercetări arheologice în așezările Crucești-Belegiš din Banatul românesc

VI.1 Cercetările arheologice de la Cornești-Iarcuri (Incinta I)

Cercetările arheologice demarate în toamna anului 2007 și continuate în anul 2008 au relevat existența unei fortificații din lut bătut în compartimentări rectangulare obținute prin legarea structurii de rezistență cu crengi sau trunchiuri de copaci tineri. Incinta I a avut două faze și două șanțuri de apărare (în faza a II-a, șanțu cel mai apropiat de zid fiind umplut rapid).

Urmărindu-se doar limita inferioară a datelor absolute ¹⁴C, calibrate în 2 Sigma, cu probabilitatea cea mai mare (Fig. 31), se poate constata că momentul cronologic unde poate fi plasată incendierea fortificației nu coboară sub sec. XII a.Chr., palier cronologic care corespunde sfârșitului epocii bronzului. Construirea acestei fortificații se plasează, cu siguranță, undeva la începutul celei de-a doua jumătăți a mileniului II a.Chr., cel mai probabil la sfârșitul perioadei Bz. C - începutul perioadei Bz. D din sistemul modificat a lui P. Reinecke (Bronz Târziu II)

VI.2 Cercetările arheologice de la Cruceni–*Módosi út*

Pe grindul alungit, situat la sud-vest de necropola, au fost efectuate două sondaje arheologice, fără a fi descoperit vreun complex arheologic. Stratul de cultură cenușos, cu fragmente ceramice Cruceni-Belegiș I indică existența unei incendieri care ar putea fi asociată și cu defrișări preistorice.

VI.3 Cercetările arheologice de salvare de la Deta–*Dudărie*.

Descoperirile preistorice din parcul orașului Deta sunt cunoscute de mult timp în literatura arheologică de specialitate⁹⁴. Cu ocazia cercetărilor arheologice de salvare a fost descoperită o așezare Cruceni-Belegiș I-II, materialele indicând tranziția către etapa a II-a. Au fost descoperite numeroase importuri Žuto Brdo-Gârla Mare.

VI.4 Cercetările arheologice de la Foeni–*Gomila Lupului II*

Pe grindul situat la aprox. 2,2 km nord de localitatea Foeni-*Gomila Lupului II* au fost desfășurate două campanii arheologice (2000 și 2004) au relevat existența unei așezări Cruceni-Belegiș I-II, care suprapune o așezare din otizontul Cernavodă III-Boleráz. Au fost descoperite obiecte din bronz și fragmente ceramice de tip Žuto Brdo-Gârla Mare.

VI.5 Cercetările arheologice de la Giroc–*Mescal*

Situl a fost cercetat în vara anilor 1992 și 1993 și 2006. Așezarea Cruceni-Belegiș se datează în fazele I și II a evoluției sale. Așezarea preistorică este suprapusă de un nivel subțire de tip Gornea-Kalakača precum și de câteva morminte din sec. XVIII-XIX. Au fost descoperite mai multe locuințe dintre care două au fost datate absolut în sec. XVI-XV a.Chr.

VI.7. Cercetările arheologice de la Peciu Nou–*Bociar*

Stațiunea arheologică este situată la 1,7 km vest de comuna Peciu Nou și la aprox. 0,7 km sud-vest de necropola Cruceni-Belegiș⁹⁵. Cercetările arheologice din anii 1997, 1999 și 2002 au dezvelit trei locuințe Cruceni-Belegiș II și câteva gropi de provizii.

VI.8 Cercetările arheologice de la Timișoara–*Fratelia*

Situl arheologic de la Timișoara-*Fratelia*, situat în curtea Intreprinderii de Prefabricate și a Depozitului TCMT, a fost cercetat în decursul a mai multor campanii de cercetări arheologice de salvare, cuprinse între 1976-1978 care au dezvelit o necropolă de incinerare și 20 de locuințe aparținând culturii Cruceni-Belegiș⁹⁶. În areal au fost surprinse și urmele unei așezări eneolitice. Aceste complexe arheologice se datează în fazele I și II a culturii Cruceni-Belegiș.

VI.9 Cercetările arheologice de la Voiteni-Ciacova – *Groapa cu vulpi*

Necropola de incinerare aparținând purtătorilor culturii Cruceni-Belegiș este situată la 4,5 km nord-vest de gara localității Voiteni, în locul cunoscut de localnici sub numele de *Groapa cu vulpi*, unde și în ziua de astăzi se exploatează lutul pentru lucrări gospodărești. Așezarea Cruceni-Belegiș este situată în imediata apropiere a necropolei, la vest de aceasta. În stratul de cultură au fost surprinse materiale arheologice aparținând fazei I a culturii Cruceni-Belegiș.

VII. Analiza materialului arheologic descoperit în așezările Cruceni-Belegiș

VII.1 Ceramica culturii Cruceni-Belegiș

În cadrul formelor caracteristice, au putut fi distinse mai multe categorii de vase, respectiv *amfore*⁹⁷ globulare și bitronconice (una dintre cele mai caracteristice forme de vas ale acestei culturi), *străchini*, *castroane cu buza dreaptă și invazată*, *căni* de diferite dimensiuni, *vase-sac*, vase duble – *solnițe* și *vase-pyraunoi*. Această uniformitate în cadrul ceramicii descoperite în așezări și necropole pare să indice existența unor centre de olari care deserveau mai multe comunități rurale.

Pasta și tehnica de ardere

Analiza ceramicii indică mai multe tipuri de pastă și ardere fiind evidente și experimentele făcute de olarii preistorici. Decorul tipic fazei I a culturii Cruceni-Belegiș (incizia, pseudo-șnurul și canelura lată) este înlocuită, treptat, cu canelura oblică pe pântec și orizontală și în ghirlandă pe gât.

Probleme privind tipologiile elaborate pentru ceramica culturii Cruceni-Belegiș

În cadrul tipologiilor elaborate pentru vasele descoperite în mai multe necropole ale culturii Cruceni-Belegiș, argumentul principal a fost tehnica de ornamentare. Excepție face tipologia lui S. Forenbaher pentru urnele „pseudoprotovillanova”⁹⁸ chiar dacă se referă mai mult la amforele fazei a II-a a culturii Cruceni-Belegiș este, din păcate, mult prea sumară față de varietatea existentă în necropolele cercetate până acum

Având în vedere numărul relativ mare de vase întregi publicate, am considerat oportună elaborarea unei tipologii care să aibă la bază doar criteriile morfologice de ordonare a artefactelor.

Metoda și obiectivul tipologiei vaselor din siturile culturii Cruceni-Belegiș.

Analiza artefactelor întregi sau întregibile, descoperite în siturile culturii Cruceni-Belegiș, a avut la bază forma vasului, făcându-se abstracție de la orice tip de decor.

Tipologia are la bază o structură piramidală, în care vasele au fost grupate pe **categorii** ceramice (definite printr-o literă), divizarea acestora fiind în tipuri (definite printr-o cifră romană), **subtipuri** (definite printr-o cifră arabă), **variante** (definite printr-o literă mică), **subvariante** (definite printr-o literă mică, cu punct între aceasta și cea care definește varianta) și **sub-subvariante** (definite printr-o cifră arabă). Acolo unde a fost posibil și necesar, subvariantele au fost divizate în **grupe** (definite tot printr-o literă mică).

Evident, caracterul de unicat pe care îl au vasele realizate manual, accidentele de fabricație sau „experiențele” tipologice făcute de meșterul olar, precum și subiectivismul inerent unei analize de amploare, lasă deschisă calea corectării/completării acestei tipologii.

VII.2 Obiectele din metal

În stadiul incipient în care se află cercetarea așezărilor Cruceni-Belegiș, poate fi remarcată o anumită abundență de metal.

Analiza statistică a descoperirilor de obiecte de metal din așezările culturii Cruceni-Belegiș evidențiază numărul mai mare de podoabe, iar în cadrul acestora, o anumită preferință pentru acele cu cap în formă de măciucă decorate cu incizii fine în formă de „brăduț” (*Keulenkopfnadeln*)

VII.3 Obiecte din os

Obiectele din os sunt extrem de puține, probabil și un rezultat al stadiului incipient al cercetării așezărilor Cruceni-Belegiș.

VII:4 Obiecte din piatră

În contextul exploziei metalurgiei bronzului în doua jumătate a mileniului II a.Chr., uneltele de piatră continuă să fie utilizate însă pe o scară foarte redusă.

VIII. Contactele culturii Cruceni-Belegiș

VIII.1 Legăturile culturii Cruceni-Belegiș cu Žuto Brdo-Gârla Mare

Vecinătatea dintre culturile Cruceni-Belegiș și Žuto Brdo-Gârla Mare a determinat realizarea unor contacte culturale, fapt evidențiat de importurile descoperite în arealurile de răspândire a celor două manifestări culturale. Aceste contacte au fost surprinse în mai multe necropole și așezări din Banat și zona Dunării Mijlocii (în Srem și Bačka).

Pe baza descoperirilor arheologice efectuate atât în arealul stăpânit de purtătorii ceramicii incrustate de tip Szeremle-Bijelo Brdo și Žuto Brdo-Gârla Mare, cât și în cel al culturii Cruceni-Belegiș, pot fi formulate câteva concluzii privind relația dintre cele două manifestări etno-culturale:

- La formarea culturii Cruceni-Belegiș participă și comunități de tip Szeremle-Bijelo Brdo.
- În arealul culturilor Cruceni-Belegiș și Žuto Brdo-Gârla Mare se întâlnesc forme ceramice comune (*vase-kantharos* și amfore).
- Descoperirile arheologice din zona sud-estică a Banatului (*Dubovac-Kudelište*, *Vatin-Bele Vode*, *Vršac-At* și *Vršac-Ludoš*, *Liubcova-Ţiglărie*) sugerează existența, în faza Cruceni-Belegiș I, a unei zone de interferență cu cultura Žuto Brdo-Gârla Marezonă care va fi ocupată ulterior, în cursul fazei Cruceni-Belegiș II.
- Contactele culturale dintre culturile Cruceni-Belegiș și Žuto Brdo-Gârla Mare sunt evidențiate și de apariția grupului Bistreț-Ișalnița, format pe fond Žuto Brdo-Gârla Mare pe care s-au grefat influențele de tip Cruceni-Belegiș.

VIII.2 Legăturile culturii Cruceni-Belegiș cu cultura mormintelor tumulare (*Hügelgräberkultur*)

Unele forme ceramice precum amforele sugerează influențedîn aria culturii mormintelor tumulare (*Hügelgräberkultur*)⁹⁹.

Relațiile dintre cultura Cruceni-Belegiș și cultura mormintelor tumulare nu a fost unidirecțională. Artefacte atribuite culturii Cruceni-Belegiș au fost descoperite în arealul controlat de comunitățile tumulare (*Mužla-Vilmakert*, *Battonya-Vadaszán-tanya*, *Tápé*).

VIII.3 Legăturile culturii Cruceni-Belegiș cu cultura câmpurilor de urne (*Urnenfelderkultur*)

Manifestările de tip Cruceni-Belegiș devansează pe cele denumite convențional *Urnenfelderkultur* din zona Europei Centrale și zona superioară a Dunării Mijlocii.

VIII.4 Legăturile culturii Cruceni-Belegiș cu grupul cultural Virovitica

În actualul stadiu al cercetării, nu se cunosc contacte directe, dar contemporaneitatea și evoluția îndelungată a culturii Cruceni-Belegiș în acest spațiu sugerează existența unor relații pașnice ale căror urme vor fi sesizate, foarte probabil, în cercetările arheologice viitoare.

VIII.5 Legăturile culturii Cruceni-Belegiș cu grupul Zagreb

Unul dintre cele mai vechi morminte de incinerare aparținând acestui grup a fost descoperit la Nemetin-*Kučka*¹⁰⁰. Vasul cu corp globular (ușor elipsoidal în profil), gât cilindric și buza evazată este caracteristic ariei culturale Baierdorf-Velatice, urna de la Nemetin având analogii chiar în stațiunea eponimă¹⁰¹. În arealul culturii Cruceni-Belegiș (faza II), la Erdut-*Veliki Varod* sunt semnalate vase de mici dimensiuni cu toate supraînălțate ale căror analogii se găsesc și în arealul Baierdorf-Velatice.

Un alt mormânt de incinerare a fost descoperit la Dalj-*Studenac* în inventarul căruia a fost descoperit și un ac din bronz cu capătul terminat în formă de lentilă. Urna are analogii în necropola de la Zagre-*Vrapče* și Novigrad-*Podravski*. În mormântul de la Dalj-*Studenac* a fost descoperit un ac din bronz cu capătul terminat în formă de lentilă.

Descoperirile atribuite grupului Zagreb (Nemetin-*Kučka*, Erdut-*Veliki Varod*, Dalj-*Studenac*) în arealul culturii Cruceni-Belegiș sunt descoperiri izolate și singulare (importuri din arealul *Urnenfelderkultur*)¹⁰².

VIII.6 Legăturile culturii Cruceni-Belegiș cu grupul cultural Csorva

Purtătorii acestei manifestări etno-culturale au fost considerați, până nu demult, avangarda mișcării spre sud a acelor comunități ale culturii Gáva care au determinat mai târziu apariția așezării de la Remetea Mare-, „*Gomila lui Pituș*” (Ha.B1). M. Gumă consideră că aceste comunități, în amestec cu cele de tip Bobda I, vor fi cele care vor da naștere grupei Bobda (Bobda II), specifică perioadei de tranziție spre prima epocă a fierului.

VIII. 7 Legăturile culturii Cruceni-Belegiș cu cultura Gáva

În actualul stadiu al cercetării, fără a exclude ipoteza unor mișcări masive de populații dinspre Câmpia Pannonică, nu este exclus ca multe din impulsurile care au generat schimbări în zona de contact dintre culturile câmpurilor de urne din Europa Centrală și cele din zona Dunării Mijlocii să fi pornit din arealul culturii Cruceni-Belegiș, ea însăși permisibilă la influențe. Apariția culturii Cruceni-Belegiș și a ceramicii canelate de tip Cruceni-Belegiș, exclude orice influență sau prezență în Banat a acestei culturi mai devreme de sfârșitul perioadei Ha. A₂ – începutul perioadei Ha B₁.

VIII.8 Legăturile culturii Cruceni-Belegiș cu grupul cultural Brnjica

Recentele cercetări arheologice de la Leskovac-*Hisar Niš-Mediana*, Piro-*Madjilka*, Končulj-*Gradište*, Čitluk-*Konopljara*, Krševica-*Kale* etc., indică nu numai o clară influență de tip „Belegiș II-Gáva”, venită dinspre nord dar și prezența efectivă a unor comunități din faza a III-a a culturii Cruceni-Belegiș până aproape de Macedonia.

VIII.9 Legăturile culturii Cruceni-Belegiș cu cultura Paračin

Legăturile culturii Cruceni-Belegiș cu cultura Paračin sunt relativ puțin cunoscute. În cadrul necropolei Cruceni-Belegiș de la Beograd-*Rospi Čuprija*, amfora utilizată ca și urnă în mormântul M.13 este asemănătoare cu urna mormântului 1962/2 aparținând fazei a II-a a „grupului” Paračin.¹⁰³

VIII.10 Legăturile culturii Cruceni-Belegiș cu grupul cultural Balta Sărată

Cercetările arheologice de la Valea Timișului-*Rovină*, și peștera de la Românești au relevat existența unor materiale arheologice care denotă contacte culturale, dacă nu cumva chiar extinderea spre est a culturii Cruceni-Belegiș, în Bronzul Târziu II (etapa „Reinecke” Bz. D – începutul Ha. A₁).

IX. Concluzii

Cultura Cruceni-Belegiș s-a format pe baza unui amestec de elemente de tip Gumtransdorf-Drassburg (*Litzenkeramik*) și ceramică incrustată de tip Szeremle, grefate pe fondul local Vatina care rămne elementul determinant în formarea culturii Cruceni-Belegiș.

Cauzele acestor mișcări de populații din perioada Bronzului Mijlociu nu sunt pe deplin cunoscute. Alături de presiunea purătorilor culturii mormintelor tumulare din Europa Centrală, nu sunt excluse și unele cauze de ordin climatic, cunoscute fiind efectele secetelor sau răcirii climei asupra comunităților de agricultori. O serie de cercetări interdisciplinare au relevat că la undeva în perioada sec. XVI a.Chr. au avut loc unele schimbări climatice, posibil cauzate și de erupția vulcanilor Thera (VEI 6,9) și mai recent, așa-numita erupție Avellino (VEI 6). Acestea trebuie să fi avut un efect devastator asupra climei. Gazele fierbinți eliberate în atmosferă și cantități enorme de particule de acid sulfuric, eliberate în stratosferă, au ecranat pământul reflectând radiațiile solare de-a lungul a mai mulți ani. Coborârea temperaturilor au

afectat recoletele și au obligat populațiile să caute noi tipuri de economie alimentară, la care își aliniază modul de viață și habitat. Aceasta ar putea fi una din explicații.

În opinia altor cercetători, schimbările climatice puteau fi induse și defrișările masive ca rezultat direct al dezvoltării metalurgiei extractive și a producției de bronzuri. La aceasta se adaugă și creșterea unor anumite specii de animale (ex. ovicaprinele), care deși au asigurat o anumită independență față de capriciile vremii, pe termen lung au distrus vegetația tânără afectând ciclul de regenerarea a pădurilor.

Oricare ar fi explicația, ceea ce se știm cu siguranță este faptul că vechea civilizație a *tell*-urilor din epoca bronzului dispare, fără urme de violență sau migrații masive. Aceste populații trebuie să le regăsim cumva și undeva. În zona sirmio-slavonă a Dunării Mijlocii le regăsim sub forma unei noi culturi în care purtătorii acesteia au adoptat un nou mod habitațional diferit față de vechile case de suprafață (locuințesemiîngropate, sezoniere), un nou tip de economie alimentară (preponderent, creșterea animalelor de talie mare), un nou rit și ritual funerar (incinerația) precum și noi tipuri ceramice (amfore bitronconice) și ornamente (pseudo-șnur). Toate aceste elemente definesc terminologic o nouă cultură, respectiv cultura Cruceni-Belegiș. Arealul de răspândire a acestei manifestări etno-culturale cuprinde nord-estul Croației (probabil locul de origine a acestei culturi), culoarului sirmio-slavon, Bačka și Banatul, odată cu această cultură începând și debutul Bornzului Târziu.

Din punct de vedere cronologic, marea majoritatea a cercetătorilor acceptă ca moment de debut perioada Bz. B₂ din sistemul modificat a lui P. Reinecke. Pe baza datelor ¹⁴C, acest sistem cronologic este supus în permanență unor ușoare rectificări. Sincronizările și calibrările dendrocronologice pledează convingător pentru fixarea momentului de debut al culturii Cruceni-Belegiș în sec. XVI a.Chr. Această dată absolută este în corelație și cu descoperirile arheologice pe baza cărora, în cronologia relativă, primii purtători ai culturii Cruceni-Belegiș sunt cert atestați arheologic în Banat, înainte de 1500 a.Chr., poate chiar la jumătatea acestui secol.

Evoluția istorică a acestei culturi se desfășoară pe o perioadă lungă de timp, sfârșitul este marcat de marile prefaceri de la sfârșitul mileniului II a.Chr. (Ha. A₂) care culminează, în opinia unora cu marile migrații către sud. Preluată din fondul local sau din Anatolia, incinerația va caracteriza populațiile epocii bronzului din acest areal, la jumătatea mileniului II a.Chr., moment în care Europa Centrală era dominată de cultura mormintelor tumulare.

Considerați agricultori și crescători de animale, populațiile Cruceni-Belegiș par să prefere așezările sezoniere care, la o analiză mai atentă, indică și o altă perspectivă economică, respectiv, un control strategic a principalelor noduri ale preistoriei. Aceste artere comerciale care urmau bazinele principalelor râuri și fluvii ale Europei au legat centrul Europei de lumea egeeană, mereu în căutare de cupru, staniu și cai. În pofida locuirii secvențiale, necropolele rămân *axis mundi* a omului epocii bronzului, aceste stațiuni arheologice ilustrând surprinzător de lungi evoluții (ex. Beograd-Karaburma).

Fără îndoială că alături de cupru, staniu, chilimbar (ex. depozitul de bronzuri de la Zăgujeni II¹⁰⁴), sarea a jucat un rol în stabilirea unor relații cu lumea transilvăneană.

Chiar dacă aceste contacte cultural-economice sunt atestate arheologic pe distanțe mari, consider că șablonizata interpretare a apariției motivului canelat ca o influență venită din vest, cel mult poate reprezenta o interpretare tributară unui stadiu al cercetării oarecum depășit. Nu exclud ca unele tipuri de decor canelat să fie rodul unor contacte cu lumea culturii câmpurilor de urne însă importanța acestora și rolul pe care îl vor juca purtătorii culturii câmpurilor de urne (*Urnenfelderkultur*) rămâne să fie stabilit în viitor.

Tipologia pe care am elaborat-o, indubitabil perfectibilă, este doar un instrument de lucru pe care mi l-am propus să îl utilizez în paralel cu o viitoare tipologie a motivelor ornamentale. Asociate cu tipurile de vase, nu mă îndoiesc că rezultatul acestor statistici va evidenția nu numai centrele de producție ceramică care deserveau mai multe comunități (așa se poate explica și relativa uniformitate a vaselor Cruceni-Belegiș) ci și direcțiile comerciale pe care le aveau aceste centre.

Sfârșitul culturii Cruceni-Belegiș marchează și sfârșitul epocii bronzului, moment cronologic în care metalurgia fierului, anunțată de zgura de la Susani și podoaba de la Bobda, se generalizează iar vechile tradiții ceramice se vor regăsi și în artefactele noului grup cultural Gornea-Kalakača care va evolua în vechiul areal al culturii Cruceni-Belegiș.

Note

- ¹ Gyulai F., 1993, 16-17, autorul avansează data de aprox. 2600 BC.
- ² Gyulai F., 1993, 18.
- ³ Gogâltan Fl., 1999, 209; Gogâltan Fl., 2005, 98; Această datare este confirmată și de datele ¹⁴C care indică o încetare bruscă a locuirii de la Pecica-Șanțul Mare (O'Shea J.M., Barker A.W., Sherwood S., Szentmiklosi Al., 2005, 87).
- ⁴ El Susi G., 2006, 341-353.
- ⁵ Gyulai F., 1993, 18-19.
- ⁶ Milleker B., 1905, 34-35; Milleker F. (Mileker B.), 1938, 166; Pârvan V., 1982, 176-177.
- ⁷ Patek E., 1961, 66-65, nota 91.
- ⁸ Foltiny S., 1968, 333-339; Foltiny S., 1970, 5.
- ⁹ Horedt K., 1967a, 17-20; Horedt, K., 1967b, 147-149; Foltiny, St., 1967, 49-71; Hänsel, B., 1968, vol. I, 133-134 și notele 6-7; Radu O., 1973, 506-507; Kiss, V., 1998, 172.
- ¹⁰ Zotović M., 1985, 55.
- ¹¹ Todorović J., 1956, 60; Garašanin, D., Vinski-Gasparini, K., 1971, 308.
- ¹² Foltiny S., 1955, 125.
- ¹³ Krstić D., 1962, 90-91.
- ¹⁴ Grbić M., 1957, 148-149.
- ¹⁵ Garašanin, M., 1973, vol. I, 324, 328-329; vol. II, 403; Garašanin, M., 1983a, 506.
- ¹⁶ Foltiny S., 1985b, 264.
- ¹⁷ Garašanin M., 1973, 328-329; Forenbaher, S., 1988, 24, 26, 32; Forenbaher, S., 1994, 58.
- ¹⁸ Simić, J., 1987, 22-23; Majnarić-Pandžić, N., 1984, 88-89; Ložnjak, D., 2001, 43; Dizdar M., 1999, 26-27, 31-32; Marković, Z., 2003, 134.
- ¹⁹ Foltiny S., 1968, 348-353; Kemenczei T., 1971, 53; László A., 1973, 596-597, 604-605.
- ²⁰ Alexander J., 1972, 82.
- ²¹ Balaguri E.A., 1990, 122.
- ²² Nestor I., 1960, 109, 125; Hänsel B., 1976, 62.
- ²³ Vulpe, Al., 1974, 253, care consideră că aspectul „Virșeț-Cruceni” este o fază târzie a culturii Vatina.
- ²⁴ Bóna I., 1975a, 190-191.
- ²⁵ Childe V. G., 1929, 268, 287-290; ²⁵ Todorović J., 1956, 60-61.
- ²⁶ Tasić, N., 1962a, 127.
- ²⁷ Garašanin M., 1973, 409, 407 (în tabelul de la p. 392 este trecut „*Urnenfelderkultur*”); Garašanin M., 1983b, 668-669.
- ²⁸ Garašanin D., 1972, 33; Zotović M., 1985, 55; Andelić, D., 1995b, 80-81; Medeleț Fl., 1995, 289, 302; Medeleț, Fl., 1996, 231, 244; Furmánek V., 1996, 129; Falkenstein F., 1997, 553, 554-555; Simion G., 2002, 71, 73-74, 76.
- ²⁹ Mozsolics A., 1942, 48-50; Mozsolics A., 1943, 40.
- ³⁰ Garašanin, M., 1959, 79, 82; Foltiny, St., 1983, 172; Lőrinczi G., Torgmayer O., 1995, 61; ³⁰ Majnarić-Pandžić N., 1990, 50, 54.
- ³¹ Tasić N., 1968, 23. Inițial, acest termen a desemnat două faze al aceleiași manifestări etno-culturale. Ulterior, a fost preluat și deformat, denumirea de grupe sugerând manifestări etno-culturale distincte; Tasić N., 1971b, 33.
- ³² Tasić N., 1974, 462-464; Tasić N., 1984a, 33-44.
- ³³ Vinski-Gasparini K., 1983a, 555; Forenbaher S., 1988, 29, 33-34; Forenbaher S., 1990, 65-66; Levițki O., 1994, 58, 83, 90, 93, 99, 103, 152-153; Andelić D., 1995a, 14; Gačić Đ., 1995, 54-55; Falkenstein F., 1997, 553.
- ³⁴ Petrović J., 1986, 32-34; Levițki O., 1994, 82-83, 153; Tasić N., 1995, 203; Boroffka N., 1997, 570, nr. 8; Jacanović D., 2000, 50-51; Iskra-Janošić I., 2001, 31, 34; P. Fischl Kl., Kiss V., Kulcsár G., 2001, 86-87; Potrebnička H., Dizdar M., 2002, 91; Uzelac J., 2002b, 50-52, 56; Przybyła M.S., 2005, 231-232.
- ³⁵ Vinski-Gasparini, K., 1973, 198-200.
- ³⁶ Garašanin M., 1983, 671-682.
- ³⁷ Trogmayer, O., 1992, 353-354.
- ³⁸ Kemenczei T., 1984, 31.
- ³⁹ Smirnova G.I., 1990, 80.
- ⁴⁰ Tasić, N., 1973, 32.
- ⁴¹ Benkovsky-Pivovarová, Z., 1972, 209.
- ⁴² Todorović, J., 1977, 149, 152; J. Šimić, 1987a, 16-17; J. Šimić, 1987b, 64-65; Šimić J., 1998, 236-239, 242; .
- ⁴³ Tasić N., 1984a, 33-44; Tasić, N., 1984b, 59, 62-64, 73-74; Tasić, N., 1988, 51-52; Tasić N., 1989, 97-99; Tasić N., 1991, 16, 25; *Muzej Vojvodine...*, 1997, 44, 49-50, 59, unde alături de termenul de „cultură Belegiš” sunt utilizate și cele de „grup Belegiš” și „Belegiš II-Gava”; Tasić N., 1997b, 291-292; Tasić N., 2002, 190-195; Tasić N.N., Tasić N., 2003, 106-107; Tasić N., 2006, 11.
- ⁴⁴ Morintz, S., 1978, 40-45 și 187; Morintz S., 1980, 52, 54.

- ⁴⁵ Gumă M., 1981, 63; Petrescu-Dîmbovița M., 1981, 341; Dumitrescu Vl., Bolomey Al., Mogoșanu Fl., 1983, 195; Pădureanu E., 1987-1988, 514; Gumă M., 1992, 29-30; Gumă M., 1993, 150-157, 173-179; Gogâltan, Fl., 1993, 63-72; Ciugudean H., 1994, 69, fig. 7; Gogâltan Fl., 1994, 17-21; Chicideanu I., 1995, 167-169; Gumă M., 1995, 99-119; Leahu V., Rotea M., 1995, 67; Medeleț Fl., 1995, 289; Petrescu-Dîmbovița M., 1995, 86-87, fig. 26/6-7, 89, 101-102; Szentmiklosi Al., 1995; Vulpe Al., 1995b, 394-395; Gogâltan Fl., 1996a, 34; Gumă M., 1997, 55-57, 65-67; Medeleț Fl., 1996, 231; Nica M., 1997a, 11; Nica M., 1997b, 19; Boroneanț V., Miu Șt., 1998, 106; Gogâltan Fl., 1998, 184; Szentmiklosi Al., 1998; Gogâltan Fl., 1999, 209; Gogâltan Fl., 2001, 293; Medeleț Fl., Szentmiklosi Al., 2003; Szentmiklosi Al., 2004a; Szentmiklosi Al., 2004b; Gogâltan Fl., 2004a, 81-82, 85, 100, 131; Szentmiklosi Al., 2005a; Szentmiklosi Al., 2005b; Szentmiklosi Al., 2005c; El Susi G., 2006, 341, 345; Gogâltan Fl., Szentmiklosi Al., Cedică V., 2006; Luca A. S., 2006a, 80-81; Szentmiklosi Al., 2006; Ușurelu, E., 2006, 22-23, 40.
- ⁴⁶ Kállay Sz. Á., 1983, 57-59; Stojić M., 1986, 117, unde M. Stojić folosește termenul „Cruceni-Belegiș II-Lăpuș”, paralelizând descoperirile din acest spațiu cu cele de tip Gava-„Vârtop” și Mediana II-III însă utilizează și termenul de „Stufe Belegiș II” (pp. 119-120); Grčki-Stanimirov S., 1991, 116; Tasić N., 1991, 16-17, 19; Tasić N., 1997a, 52; Tasić N.N., Tasić N., 2003, 105.
- ⁴⁷ Petrescu-Dîmbovița M., 1978, 87.
- ⁴⁸ Berciu D., 1980, 59; Berciu D., 1982, 37.
- ⁴⁹ Mărghitan L., 1979, 96.
- ⁵⁰ Gudea N., Moțu I., 1987, 161.
- ⁵¹ Luca A. S., 2006a, 70-71, deși folosește în paralel și termenul de „Cruceni-Belegiș culture” (Luca A. S., 2006a. 80-81).
- ⁵² Foltiny S., 1985a, 112, 114, 118-119; Foltiny, St., 1987, 78-79..
- ⁵³ Kemenczei T., 1991, 36, 38, 44.
- ⁵⁴ Laszlo A., 1994, 127-128, 157, „complexul Bobda II.Belegiș II”.
- ⁵⁵ Medović Pr., Hänsel B., 1989, 67; Jacanović D., 1995, 111; Medović Pr., 1995, 209, 217-218; Uzelac J., 1996, 33-34; Jevtić M., 1997, 45-46; *Muzej Vojvodine...*, 1997, 59; Stojić M., 2001, 28-29, Stojić M., 2002, 238; Vukmanović M., 2002, 31; Stojić M., Jocić M., 2006, 269, 290; Przybyla M.S., 2005, 221; Stojić M., Čadenović G., 2006, 258; Medović Pr., 2007, 79-81, 85.
- ⁵⁶ Medović Pr., 1988-1989, 48, 57; Bukvić, Lj. 2000, 35.
- ⁵⁷ Tasić N., 1989, 97-98; Tasić N., 1991, 19, 21; Tasić N., 1995, 197, „Komplex Belegiș II-Gava-Kultur”; Tasić N., 1997c, 86-87; Tasić N., 1998, 98; Tasić N., 2001, 313; Tasić N.N., Tasić N., 2003, 103, 108.
- ⁵⁸ Szabó, G., 1996, 41, nota 82.
- ⁵⁹ Harding A., 2000, 11-12; Gumă M., 1993, 113; Gogâltan Fl., 1999, 15-16.
- ⁶⁰ Reinecke P., 1924, 43-44; Reinecke P., 1933, 11-33.
- ⁶¹ Gogâltan Fl., 1999, 43 și nota 204.
- ⁶² Gogâltan Fl., 2000, 44.
- ⁶³ Vulpe Al., 2001b, 18.
- ⁶⁴ Andreou S., Fotiadis M., Kotsakis K., 1996, 538, Table 1; Kuniholm *et alii*, 1996, 782.
- ⁶⁵ O tendință asemănătoare de a plasa începuturile culturii Žuto Brdo-Gârla Mare, cu care cultura Cruceni-Belegiș a fost parțial contemporană, poate fi întâlnită și la I. Motzoi-Chicideanu (Motzoi-Chicideanu I., 2009, 1-2).
- ⁶⁶ Beta – 256557 (L.1), Beta – 256558 (L.2), Beta – 256559 (L.13) și Beta – 25660 (L.7).
- ⁶⁷ Beta – 256561 (L.1) și Beta – 256562 (L.2).
- ⁶⁸ Beta – 258645 (AU.327), Beta – 258642 (Bârna nr. 11), Beta – 258641 (Bârna nr. 7) și Beta – 258640 (Bârna nr. 6).
- ⁶⁹ Marković, Z., 1984, 29; Martinec, M., 2002, 299-300; Lőrinczi G., Torgmayer O., 1995, 61.
- ⁷⁰ Tasić, N., 1974, 462-463.
- ⁷¹ Gumă M., 1997, 66, 73-74.
- ⁷² Szabó, G., 2003, 163.
- ⁷³ Szabó, G., 1996, 41.
- ⁷⁴ Vasiliev V., 1983, 40-41, 53-54; Vasiliev V., Aldea I. Al., Ciugudean H., 1991, 107-108.
- ⁷⁵ Gumă M., 1997, 69; Smirnova G.I., 1990, 20-33, 116; Smirnova G.I., 1997, 627-637; Laszló, A., 1994, 157-158; Levički O., 1994, 83, 152-153; Dergacev V., 1997, 158-159, 161-61.
- ⁷⁶ Horedt K., 1967a, 18-20; Horedt K., 1967b, 147-149.
- ⁷⁷ Gumă M., 1993, 171-173; Gumă M., 1997, 66.
- ⁷⁸ Tasić, N., 1984a, 33-44.
- ⁷⁹ Tasić, N., 2001, 311-321; Tasić N., 2002, 195.
- ⁸⁰ Tasić N., 2002, 195.
- ⁸¹ Bukvić Lj., 2000, 35, 223-224.
- ⁸² Girić M., 1965b, 39-45, 182, 210, T.IV.
- ⁸³ Szentmiklosi Al., 2006, 233-234.
- ⁸⁴ Gumă M., 1993, 178-180, Gumă, M., 1995, 103-109; Gumă M., 1997, 62-63.
- ⁸⁵ GumăM., 1997, 73.
- ⁸⁶ Gumă M., 1993, 180.

- Boroneanț V., Miu Șt., 1998 Boroneanț V., Miu Șt., *Bronze Age in the Iron Gates Region*, în *Die Kulturen...*, Bukarest, 1998, pp. 105-114.
- Bukvić, Lj. 2000 Bukvić, Lj. *Kanelovana keramika Gava kompleksa u Banatu*, Novi Sad, 2000.
- Chicideanu I., 1995 *Cultura Crucești-Belegiš*, în *Comori ale epocii bronzului din România. Treasures of the Bronze Age in Romania*, București, 1995, pp.167-169.
- Childe V.G., 1929 Childe V.G., *The Danube in Prehistory*, Oxford, 1929.
- Ciugudean H., 1994b Ciugudean H., *The Hallstatt A Period in Central Transylvania*, în *The Early Hallstatt Period ...*, Alba Iulia, 1994, 25-40.
- Comșa, E., 1987 Comșa, E., *Neoliticul pe teritoriul Românie. Considerații*, Bibl.Arh., XLVIII, Ed. Academiei, București, 1987.
- Dergacev, V., 1997 Dergacev, V., *Piese de metal – referințe la problema genezei culturilor Hallstattului timpuriu din regiunea carpato-danubiano-nord-pontică (The Role of the Metal Wares in the Genesis of Early Hallstatt Cultures in the Carpathian-danubian-North-Pontic Region)*, în *Thraco-Dacica*, XVIII, 1-2, 1997, pp. 135-205.
- Dizdar M., 1999 Dizdar M., *Brončano doba. Bronze Age*, în *Vinkovci u svijetu arheologije* (catalog), Gradski Muzej Vinkovci, Vinkovci, 1999, pp. 31-37.
- Dumitrescu Vl., Bolomey Al., Mogoșanu Fl., 1983 Dumitrescu Vl., Bolomey Al., Mogoșanu Fl., *Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie jusqu'à la fin de l'âge du bronze*, Editura Științifică Enciclopedică, Bucarest, 1983.
- El Susi G., 2006 El Susi G., *Cercetări arheologice preliminare în așezarea de epoca bronzului (cultura Crucești-Belegiš) de la Foeni-Gomila Lupului II (jud. Timiș). Campaniile 2000, 2004*, în *Corviniana-Acta Musei Corvinensis*, X, 2006, pp. 341-353.
- El Susi G., 2007 El Susi G., *Raport preliminar asupra resturilor faunistice de la Deta-Dudărie. Campania 2005 (Preliminary report of the faunal remains from Deta-Dudărie. The 2005 campaign)*, în *AnB, S.N.*, XV, 2007, pp. 33-40.
- Falkenstein F., 1997 Falkenstein F., *Eine Katasprophen-Theorie zum Beginn der Urnenfelderkultur*, în *Χρόνος...*, Espelkamp, 1997, 549-561.
- P. Fischl Kl., Kiss V., Kulcsár G., 2001 P. Fischl Kl., Kiss V., Kulcsár G., *Beiträge zum Gebrauch der tragbaren Feuerherde (pyraunoi) im Karpatenbecken II. (Spätbronzezeit-Früheisenzeit)*, în *Der Nordkarpatische Raum in der Bronzezeit. Symposium Baia Mare, 7.-10. Oktober 1998* (Hrsg. C. Kacsó), BiblMarm. I, Baia Mare, 2001, pp. 125-156.
- Foltiny S., 1955 Foltiny S., *Zur Chronologie der Bronzezeit des Karpatenbeckens*, Rudolf Habelt Verlag, Bonn, 1955.
- Foltiny S., 1967 Foltiny S., *Neue Angaben zur Kenntnis der urnenfelderzeitlichen Keramik im südlichen Teile des Karpatenbeckens*, în *Apulum*, VI, 1967, pp. 50-71.
- Foltiny S., 1968 Foltiny S., *Zum Problem der sogenannten „Pseudo-Protovillanovaurnen“*, în *Origini*, II, Roma, 1968, pp. 333-356.
- Foltiny S., 1970 Foltiny S., *Ka poznobronzanodobskoj keramici Vojvodine (Zur Spätebronzezeitlichen Keramik in der Vojvodina)*, în *RVM*, 15-17, 1966-1968 (1970), pp. 5-15.
- Foltiny S., 1983 Foltiny S., *Zwei inkrustierte Gefäße im RGZM und die Problematik des mittelbronzezeitlichen Typus Szeremle*, în *JRGZM*, 30, 1983, pp. 161-173.

- Foltiny, St., 1985a Foltiny, St., *Zur urnenfelderzeitlichen Keramik im Banat*, in *WAB*, 71, 1985, pp. 111-120.
- Foltiny, St., 1985b Foltiny, St., *Bemerkungen zur Frage der mittleren Bronzezeit in Ungarn und in zentralen Mitteleuropa*, in *Anz.Österr.Akad.Wiss*, 121, 10, (1984), *Studien zur Ur- und Frühgeschichte des Donau- und Ostalpenraumes*, 3, (Hrsg. R. Pittioni, H.Vetters), Wien, 1985, pp. 236-265.
- Foltiny, St., 1987 Foltiny, St., *Ein Beitrag zur Frage der transdanubischen inkrustierten Keramik in Nordost-Jugoslawien*, in *PZ*, 62, 1987, pp. 78-86.
- Forenbaher S., 1988 Forenbaher S., *On „pseudoprotovillanova” urns in Yugoslav Danube area (O „pseudoprtovillanova” urnama u jugoslavenskom podunavlju)*, in *Opusc.archaeol*, 13, 1988, pp. 23-41.
- Forenbaher S., 1990 Forenbaher S., *Vučedol – Streimov vinograd: horizont kasnog brončanog doba (Vučedol – Streimov vinograd: Late Bronze Age Horizon)*, in *Opusc.archaeol*, 14, 1989 (1990), pp. 55-66.
- Forenbaher, S., 1994 Forenbaher, S., *The „Belegiš II“ Group in Eastern Slavonia*, in *The Early Hallstatt Period ...*, Bibl.MA, I, Alba Iulia, 1994, pp. 49-62.
- Furmánek, V., 1996 Furmánek, V., *Urnfield Age in Danube Basin*, in *The Colloquia...*, Forli, 1996, pp. 127-149.
- Gačić Đ., 1995 Gačić Đorđe, *Lokaliteti bakarnog i bronzanog doba. Copper and bronze age settlements*, in *Arheološka istraživanja ...*, 1995, 51-63.
- Garašanin, D., Vinski-Gasparini, K., 1971 Garašanin, D., Vinski-Gasparini K., *Age du Bronze*, in *Epoque préhistorique...*, III, 1971, Beograd, 1971, pp. 305-323.
- Garašanin, M., 1959 Garašanin, M., *Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien*, in *BRGK*, 39, 1958 (1959), 1-130.
- Garašanin, M., 1973 1973. Garašanin, M., *Praistoria na tlu SR Srbij*, vol. I-II, Beograd,
- Garašanin M., 1983a Garašanin, M., *Vatinska grupa*, in *PJZ*, IV, *Bronzano doba*, Sarajevo, 1983, pp. 504-519.
- Garašanin M., 1983b Garašanin D., *Period polja sa urnama Vojvodine*, in *PJZ*, vol. IV, *Bronzano doba*, Sarajevo, 1983, pp. 668-683.
- M., 1965 Girić M., *Istorijat dosadašnjih iskopavanja na Gomolavi (History of Investigations at Gomolava)*, in *RVM*, 14, 1965, pp. 109-111.
- Gogâltan, Fl., 1993 Gogâltan, Fl., *Materiale arheologice aparținând culturii Cruceni- Belegiš (The Archaeological Objects Belonging to Cruceni- Belegiš Culture)*, in *Tibiscum*, VIII, 1993, pp. 63-73.
- Gogâltan, Fl., 1994 Gogâltan, Fl., *Materiale arheologice aparținând culturii Cruceni- Belegiš (The Archaeological Objects Belonging to Cruceni- Belegiš Culture)*, in *Studii...*, Cluj, 1994, pp. 17-22.
- Gogâltan, Fl., 1996a Fl. Gogâltan, *Die späte Gornea-Kalakaca Siedlung von Giroc und die Frage des Beginns der Basarabi-Kultur im Südwesten Rumâniens*, in *Der Basarabi-Komplex...*, 1996, pp. 33-51.
- Gogâltan Fl., 1998 Gogâltan Fl., *The Cruceni-Belegiš Cemetery of Livezile (Tolvădia), Commune Banloc, District Timiș (Romania)*, in *The Thracian World ...*, II, București, 1998, pp.181-205.

-
- Gogâltan Fl., 1999 *Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul românesc și pe cursul inferior al Mureșului. Cronologia și descoperirile de metal*, BHAB, XXIII, Timișoara (1999).
- Gogâltan Fl., 2000 Gogâltan Fl., *Aspecte privind metalurgia bronzului în bazinul carpatic. Ciocanele și nicovalele cu toc de înmănușare din România (Aspekte der bronzeverarbeitung im Karpatenbecken. Die Tüllenhämmer und Tüllenambosse aus Rumänien)*, în *Ephemeris Napocensis*, IX-X, 1999-2000 (2000), pp. 5-59.
- Gogâltan Fl., 2001 Gogâltan Fl., *Le Bronze Ancien et le Bronze Moyen du sud-ouest de la Roumanie: un perspective critique sur les system chronologiques*, în *Festschrift für Gheorghe Lazarovici* Zum 60. Geburtstag, BHAB, XXX, Ed. Mirton, Timișoara, 2001, pp. 281-310.
- Gogâltan Fl., 2004 Gogâltan Fl., *Bronzul Mijlociu în Banat, Opinii privind grupul Cornești-Crvenka (Middle Bronze Age in Banat. Opinions concerning the Cornești-Crvenka group)*, în *Festschrift für Florin Medeleț* Zum 60. Geburtstag, BHAB, XXXII, Ed. Mirton, Timișoara, 2004, pp. 79-153.
- Gogâltan Fl., Szentmiklosi Al., Cedică V., 2006 Giroc, com. Giroc, jud. Timiș, Punct: Mescal, în *Cronica Cercetărilor Arheologice – campania 2006*, București, 2006, pp. 163-165.
- Grbic M., 1957 Grbic M., *Preclassical Pottery in the Central Balkans: Connection and Parallels with the Aegea, the Central Danube Area and Anatolia*, în *AJA*, 61,2, 1957, pp. 138-149.
- Grčki-Stanimirov S., 1991 Grčki-Stanimirov S., *Eine bronzzeitliche Vorratsgrube*, în *Vorbericht über...*, 1991, pp. 110-117.
- Gudea N., Moțu I., 1987 Gude I., Moțu N., *Observații în legătură cu istoria Banatului în epoca romană (Bemerkungen zur Geschichte des Banats in der Römerzeit)*, în *Banatica*, VII, 1987, pp. 151-202.
- Gumă M., 1981 Gumă M., *Câteva observații asupra grupului Bosut (Some Remarks on the Bosut Group)*, în *SCIVA*, N.S., 32, 1, 1981, pp. 43-66.
- Gumă M., 1992 Gumă M., *Prima epocă a fierului în zona de sud a Banatului (jud. Caras-Severin)*, în *SympThrac*, 9, 1992, pp. 26-37.
- Gumă M., 1993 Gumă M., *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, BiblThr., IV, București, 1993.
- Gumă M., 1995 Gumă, M., *The end of the Bronze Age and the beginning of the Early Iron Age in south-western Romania, western Serbia, and north-western Bulgaria. A short review*, în *Thraco-Dacica*, XVI, 1-2, 1995, pp. 99-137.
- Gumă M., 1997 Gumă M., *Epoca bronzului în Banat. Orizonturi cronologice și manifestări culturale. The Bronze Age in Banat. Chronological Levels and Cultural Entities.*, BHAB, V, Timișoara, 1997.
- Gyulai F., 1993 Gyulai F., *Environment and Agriculture in Bronze Age Hungary*, Archaeolingua Series Minor, Budapest, 1993.
- Harding A., 2000 Harding A., *European Societies in the Bronze Age*, Cambridge University Press, 2000.
- Hänsel, B., 1968 Hänsel, B., *Beiträge zur Chronologie der Mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, vol. I-II, Bonn, 1968.

- Hänsel B., 1976 Hänsel B., *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an den unteren Donau*, Teil I-II, Bonn, 1976.
- Horedt K., 1967a Horedt K., *Probleme der Jüngerbronzezeitlichen Keramik in Transsilvanien (Probleme der Keramik młdszego brazu w Transilwanii)*, in *ActaArchCarp*, IX, 1, 1967, pp. 5-27.
- Horedt K., 1967b Horedt K., *Problemele ceramicii din perioada bronzului evoluat în Transilvania (Probleme der Jüngerbronzezeitlichen Keramik in Transsilvanien)*, in *StComS*, 13, 1967, pp.137-156.
- Iskra-Janošić I., 2001 Iskra-Janošić I., *Vinkovci – zaštitno iskopavanje u Dugoj ulici 20 (Vinkovci – Rescue Excavation at 20 Duga ulica)*, in *Obavijesti*, 1, XXXIII, 2001, pp. 31-34.
- Jacanović D., 1995 Jacanović D., *Metallgefäße aus der späten Bronzezeit und frühen Eisenzeit in Serbien*, in *Starinar*, XLV-XLVI/1994-1995 (1995), pp. 101-112.
- Jacanović D., 2000 Jacanović D., *Praistorijska ostava metalnih predmeta iz Kličevca (Prehistoric Hoard of Metal Objects from Kličevac)*, in *Viminacium*, 11, 2000, pp. 35-56.
- Jevtić M., 1997 Jevtić M., in *Židovar in the Early Iron Age*, in *Židovar...*, Belgrade-Vršac, 1997.
- Kállay Sz. Á., 1983 Kállay Sz. Á., *A késő bronzkori halomsiros kultúra időszakának leletei Battonya határában. Die Funde der spätbronzezeitlichen Hügelgräberzeit in Battonya*, in *ArchÉrt*, 110, 1983, pp. 42-60.
- Kemenczei, T., 1971 Kemenczei, T., *A Gáva kultúra leletei a Miskolci múzeumban (Funde der Gáva Gruppe in Miskolcer Museum)*, in *HOMÉ*, X, 1971, pp. 31-86
- Kemenczei T., 1984 Kemenczei T., *Die Spätebronzezeit Nordostungarns*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- Kemenczei T., 1991 Kemenczei T., *A Pécskai/Pecica második bronzlelet (Der zweite Depotfund von Pecica/Pécska)*, in *FoliaArch*, XLII, 1991, pp. 27-48.
- Kiss V., 1998 Kiss V., *Data to the Eastern Relations of Transdanubian Incrusted Pottery Culture*, in *The Early and Middle Bronze Age ...*, Bibl.MA, VIII, Alba Iulia, 1998, pp. 161-189.
- Krstić D., 1962 Krstić D., *Tri praistorijske nekropole u Orešacu (Trois necropoles préhistoriques à Orešac près Vršac)*, in *ZborNM*, III, 1961-1962 (1962), pp. 75-91.
- Kuniholm *et alii*, 1996 Kuniholm P.I., Kromer B., Manning S.W., Newton M., Latini Ch.E., Bruce M.J., *Anatolian tree rings and the absolute chronology of the eastern Mediterranean, 2220-718 BC*, in *Nature*, vol. 381, June 1996, pp. 780-783.
- László A., 1973 László A., *Considerații asupra ceramicii de tip Gáva din Hallstattul timpuriu (Betrachtungen über die Keramik vom typ Gáva der frühen Hallstattzeit)*, in *SCIV*, 24, 4, 1973, pp. 575-609.
- Laszló, A., 1994 Laszló, A., *Începuturile epocii fierului la est de Carpați. Culturile Gáva-Holihrad și Corlăteni-Chișinău pe teritoriul Moldovei*, BiblThr, VI, București, 1994.
- Leahu V., Rotea M., 1995 Leahu V., Rotea M., *Depozite. Deposits*, in *Comori ale epocii bronzului din România. Treasures of the Bronze Age in Romania*, București, 1995, pp. 63-108.

- Levițki O., 1994 Levițki O., *Cultura Hallstattului canelat la răsărit de Carpați*, Bibl.Thr., VII, București, 1994.
- Ložnjak, D., 2001 Ložnjak, D., *Nalazišta brončanog doba na Vinkovačkom području (Bronze Age sites in Vinkovci region)*, în *Pril.Inst.arheol.Zagreb*, 18, 2001, pp. 33-61.
- Lőrinczi G., Torgmayer O., 1995, Lőrinczi G., Torgmayer O., *Birtuális vatyai temető Csanytelek-Palén (Birtuales Gräberfeld der Vatya-Kultur in Csanytelek-Palé)*, în *MFMÉ-StudArch* I, 1995, pp. 49-90.
- Luca A.S., 2005 Luca A.S., *Arheologie și istorie (II). Descoperiri din Banat*, Bibl.Septem. X, Ed. Economică, București, 2005
- Luca A. S., 2006a Luca A. S., *A Short Prehistory of Transylvania (Romania). Lectures given within the Erasmus Program at Tübingen University, Germany, May 5-7, 2006*, Bibl.Septem., XVI, Heidelberg-Sibiu, 2006.
- Luca A. S., 2006b Luca A. S., *Descoperiri arheologice din Banatul românesc- repertoriu – (Cu contribuții de: C. Suciș și S. I. Purece)*, *Bibl.Septem.*, XVIII, Ed. Altip, Sibiu, 2006.
- Majnarić-Pandžić N., 1984 Majnarić-Pandžić, *Srednje brončano doba u istočnoj Slavoniji (Die Mittlere Bronzezeit in Ostslawonien)*, în *Izdanja HAD-a (Arheološka Istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji)*, 9, 1984, pp. 63-90.
- Majnarić-Pandžić N., 1990 Majnarić-Pandžić N., *Tri neobjavljena srednjobrončanodobna groba iz Orešca u Banatu (Drei Bisher nichtveröffentlichte Mittelbronzezeitliche Gräber aus Orešac im Banat)*, în *Opusc.Archaeol*, 14, 1, 1989 (1990), pp. 43-54.
- Mare M., 2000 Mare M., *Activitatea de cercetare arheologică a Muzeului Banatului în anul 1999 în AnB*, VII-VIII, 1999-2000 (2000), p. 820.
- Marković, Z., 1984 Marković, Z., *Neka pitanja neolitika, eneolitika I brončanog doba našičkog kraja i Đakovštine (Zu Einigen fragen des Neolithikums, Äneolithikums und der Bronzezeit im gebiet von Našice und Đakovo)*, în *Izdanja HAD-a*, 9, 1984, pp.13-29.
- Marković, Z., 2003 Marković, Z., *O genezi i počecima licenskokeramičke kulture u sjevernoj Hrvatskoj (On Genesis and Appearance of the Litzen-pottery Culture in Northern Croatia)*, *Opusc.archaeol*, 27, 2003, pp. 117-150.
- Martinec, M., 2002 Martinec, M., *Brončanodobna naseobinska jama s lokaliteta Grabrovac (The Bronze Age Pit Swelling from the site of Grabrovac)*, în *Opusc.archaeol*, 26, 2002, pp.275-312.
- Mărghitan L., 1979 Mărghitan L., *Banatul în lumina arheologiei (paleoliticul-cucerirea romană)*, vol. I, Ed. Facla, Timișoara, 1979.
- Medeleț Fl., 1995 Medeleț Fl., *Câmpurile de urne funerare din Banat (Unele probleme ale ritului și ritualului funerar la tracia nordici timpurii de la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului)(Les champs d'urnes funéraires de Banat)*, în *ActaMN*, 32, I, 1995, 289-302.
- Medeleț, Fl., 1996 Medeleț, Fl., *Die Urnengräberfelder im Banat – Fragen des Bestattungsritus und –rituals bei den frühen Nordthrakern am Ende der Bronzezeit und am anfang der Eisenzeit*, în *The Yugoslav...*, 1996, pp. 231-245.
- Medeleț Fl., Szentmiklosi Al., 2003 Medeleț Fl., Szentmiklosi Al., *Peciu Nou, com. Peciu Nou, jud. Timiș. Punct: Bociar*, în *CCA – campania 2002 (2003)*, 2003, pp. 227-228.

- Medović Pr., 1988-1989 Medović Pr., *Kanelovana keramika prelaznog perioda u Vojvodini (Kannelierte Keramik der Übergangsperiode in der Wojwodina)*, in *RVM*, 31, 1988-1989, pp.45-57.
- Medović Pr., 1995 Medović P., *Die Waage aus der frühhallstattzeitlichen Siedlung Bordjoš (Borjas) bei Novi Bečej (Banat)*, in *Handel, Tausch und Verkehr ...*, PAS, 11, München-Berlin, 1995, pp. 209-218.
- Medović Pr., 2007 Medović Pr., *Stubarlija. Nekropola naselja Feudvar kod Mošorina (Bačka)*, Muzej Vojvodine, Novi Sad, 2007.
- Medović Pr., Hänsel B., 1989 Medović Pr., Hänsel B., *Mošorin / Feudvar, Utvrđeno naselje bronzanog i gvozdеноg doba (Fortified Settlement of the Bronze and Iron Ages)*, in *AP/AR*, 28, 1989, pp. 65-68.
- Milleker B., 1897 Milleker B., *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből, I, Óskori leletek*, Temesvár (Timișoara) (1897).
- Milleker B., 1905 Milleker B., *A vattinai őstelep*, Temesvár (Timișoara), 1905.
- Milleker B., 1906 Milleker B., *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből, vol. III*, Temesvár (Timișoara) (1906).
- Milleker F., 1938 Milleker F., *Vorgeschichte des Banats*, in *Starinar*, XIII, 1938, pp. 102-166.
- Morintz S., 1978 *Contribuții arheologice la isotria tracilor timpurii, vol I, Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*, Ed. Academiei, 1978.
- Morintz S., 1980 Morintz S., *Über die abstammung der Thraker*, in *Actes du IIe Congrès...*, București, 1980, pp. 49-56.
- Mozsolics A., 1942 Mozsolics, A., *Zur Frage der Schnurkeramik in Ungarn*, in *WPZ*, 29, 1942, pp. 30-50.
- Mozsolics A., 1943 Mozsolics A., *A magyarországi bronzkor kronológáról*, in *Erdely Tudományos Füzetek*, Nr. 169, Kolozsvár (Cluj-Napoca), 1943.
- Muzej Vojvodine..., 1997 *Muzej Vojvodine. Stalna Postarka. The Muzeum of Vojvodina. Permanent Exhibition* (catalog), Novi Sad, 1997.
- Nestor, I., 1960 Nestor, I., *Începuturile societății gentilice patriarhale și ale destrămării orînduirii comunei primitive. Epoca bronzului*, in *Istoria României*, vol. I, Ed. Academiei, București, 1960.
- Nica M., 1997a Nica M., *New data regarding the end of the Bronze Age and the beginning of the Iron Age in Oltenia*, in *Premier Age du Fer...*, Tulcea, 1997, pp. 11-17.
- Nica M., 1997b Nica M., *Date noi cu privire la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului pe teritoriul Olteniei*, in *Premier Age du Fer...*, Tulcea, 1997, pp. 19-41.
- Patek E., 1961 Patek E., *Die Siedlung und das Gräberfeld von Nesymély*, in *AAH*, XIII, 1961, pp. 33-82.
- Pădureanu, E., 1987-1988 Pădureanu, E., *Noi așezări din epoca bronzului în județul Arad (Nouveaux habitats de l'époque de bronze dans la dép. Arad)*, in *Acta MN*, XXIV-XXV, 1987-1988, pp. 507-528.
- Pârvan V., 1982 Pârvan V., *Getica. O protoistorie a Daciei*, Ed. Meridiane, București, 1982.

- Petrescu-Dîmbovița M., 1977 Petrescu-Dîmbovița M., *Depozitele de bronzuri din România*, Ed. Academiei, București, 1977.
- Petrescu-Dîmbovița M., 1978 Petrescu-Dîmbovița M., *Scurtă istorie a Daciei preromane*, Ed. Junimea, Iași, 1978.
- Petrescu-Dîmbovița M., 1995 Petrescu-Dîmbovița M., *Începutul civilizației tracice pe teritoriul Daciei (epoca bronzului)*, în *Istoria României de la începuturi până în secolul al VIII-lea*, Ed. Didactică și Pedagogică, R.A., București, 1995.
- Petrović J., 1986 Petrović J., *Bronzno doba. The Bronze Age*, în *Gomolava od praistorije do srednjeg veka. Gomolava. Prehistory – Middle Ages. Catalog*, (Ed. Dalmacija M.), Novi Sad, 1986, pp. 31-35.
- Potrebnića H., Dizdar M., 2002 Potrebnića H., Dizdar M., *Prilog poznavanju naseljenosti Vinkovaca i okolice u starijem željeznom dobu (A Contribution to Understanding Continuous Habitation of Vinkovci and its Surrounding in the Early Iron Age)*, în *Pril.Inst.arheol.Zagrebu*, 19, 2002, pp. 79-100.
- Przybyła M.S., 2005 Przybyła M.S., *Die Spätbronzezeitlichen Inventare mit kannelierter Keramik in westlichem Klempolen und ihre verbindungen mit südlichem Teil des Karpatenbeckens*, în *SlovArch*, LIII-2, 2005, pp. 219-236.
- Radu, O., 1973 Radu, O., *Cu privire la necropola de la Cruceni (jud. Timiș)(À propos de la nécropole de Cruceni (Dép. Timiș)*, în *SCIV*, 24, 1973, 3, pp. 503-520.
- Reinecke P., 1924 Reinecke P., *Zur chronologischen Gliederung der süddeutschen Bronzezeit*, în *Germania*, 8, 1, 1924, pp. 43-44.
- Reinecke P., 1933 Reinecke P., *Zur Chronologie des frühen Bronzealters Mitteleuropas*, în *Germania*, 17, 1, 1933, pp. 11-13.
- Simion G., 2002 Simion G., *Un nouveau point de vue sur la théorie de Vasile Pârvan concernant le rapport entre la civilisation du Fer au nord de l'Italie et celle des régions carpato-danubiennes*, în *Studia Antiqua et Archaeologica...*, VIII, Iași, 2001 (2002), pp. 67-76.
- Smirnova G.I., 1990 Smirnova G.I., *Pamjtniki tipa Kišinev-Korlatenj v dnestro-siretskom mejdurčje i grupa Belegiš II v Jugoslavskom podunavlje (Sites of the Kishinev-Korlaten type in the interfluvium of Dniester and Siret and Belegish II group in the Yugoslavian Danube Basin)*, în *ArhSbornik*, 30, 1990, pp. 20-33, 116.
- Smirnova G.I., 1997 Smirnova G.I., *Skýtische kannelierte Keramik im Waldsteppengebiet des nördlichen Pontus und ihre Beziehungen zum hallstattzeitlichen Donau-Karpaten-Raum*, în *Χρόνος...*, Espelkamp, 1997, pp. 627-637.
- Stefanovich M.R., 1973 Stefanovich M.R., *Some Elements in the Aegean Migrations*, în *Actes du VIIIe Congrès ...*, III, Beograd, 1973, pp. 148-159.
- Stojić M., 1986 Stojić M., *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave*, Beograd-Svetozarevo, 1986.
- Stojić M., 1996 Stojić M., *Le Bassin de la Morava à l'âge de bronze et à la période de transition de l'âge de bronze à celui de fer*, în *The Yugoslav Danube Basin...*, 1996, pp. 247-256.
- Stojić M., 2001 Stojić M., *The Brnjica cultural group in the South Morava Basin. Genesis, development and chronology*, în *Starinar*, L, 2000 (2001), pp. 9-59.

- Stojić M., 2002 Stojić M., *Najstariji nalazi gvozdenih predmeta u Srbiji*, in *Godišnjak/Jahrbuch*, XXXII, Sarajevo-Frankfurt am Main-Berlin-Heidelberg, 2002, pp. 235-249.
- Stojić M., Čadenović G., 2006 Stojić M., Čadenović G., *Kruševac. Kulturna stratigrafija praistorijskih lokaliteta u zoni stava Zapadne Morave i Južne Morave. Kruševac. Cultural Stratigraphy of Prehistoric Sites in Kruševac Region*, Belgrade-Kruševac, 2006.
- Stojić M., Jocić M., 2006 Stojić M., Jocić M., *Niš. Kulturna stratigrafija praistorijskih lokaliteta u Niškoj regiji. Niš. Cultural Stratigraphy of Prehistoric Sites in the Niš Region*, Beograd-Niš, 2006.
- Szabó, G., 1996 Szabó, G., *A Csorva-csoport és a Gáva-kultúra kutatásának problémái néhány Csongrád megyei leletgyűttes alapján (Forschungsprobleme der Csorva-Gruppe und der Gáva-Kultur aufgrund einiger Fundverbände aus dem Komitat Csongrád)*, in *MFME-StudArch*, II, 1996, pp. 9-109.
- Szentmiklosi Al., 1995 Szentmiklosi Al., *Celul de tip transilvănean în Banat*, in *BCSS*, I, 1995, pp. 83-86.
- Szentmiklosi Al., 1998 Szentmiklosi Al., *Câteva morminte plane de incinerare de la sfârșitul epocii bronzului din hotarul comunei Voiteni (Some Flat Cremation Graves from the End of Bronze Age Unearthed within the Voiteni Commune Boundaries, Timiș County)*, in *AnB*, VI, 1998, pp. 197-207.
- Szentmiklosi Al., 2004a Szentmiklosi Al., *Un mormânt de incinerare aparținând culturii Cruceni-Belegiș descoperit la Șag (jud. Timiș). A Cremation Grave Belonging to Cruceni-Belegiș Culture Discovered at Șag (Timiș County)*, in *AnB*, X-XI, 2004, pp. 81-92.
- Szentmiklosi Al., 2004b Szentmiklosi Al., *Câmpurile de urne funerare din Banat. Cronica expoziției permanente*, in *AnB*, X-XI, 2003-2004, pp. 555-568.
- Szentmiklosi Al., 2005a Szentmiklosi Al., *Cercetările arheologice de salvare de la Deta-Dudărie. Raport preliminar de săpătură (Rescue Archaeological Excavations at Deta-Dudărie. Preliminary Report of Excavation)*, in *AnB*, XII-XIII, 2004-2005 (2005), pp. 637-656
- Szentmiklosi Al., 2005b Szentmiklosi Al., *Cercetările arheologice de salvare de la Deta-Dudărie. Expoziție temporară*, in *AnB*, XII-XIII, 2004-2005 (2005), pp. 615-616.
- Szentmiklosi Al., 2005c Szentmiklosi Al., *Materiale aparținând culturii Cruceni-Belegiș descoperite în hotarul localității Drașșina (jud. Timiș). Materials belonging to the culture Cruceni-Belegiș discovered in the boundaries of the locality of Drașșina (Timiș County)*, in *AnB*, XII-XIII, 2004-2005 (2005), pp. 111-125.
- Szentmiklosi Al., 2006 *The Relations of the Cruceni-Belegiș Culture with Žuto Brdo-Gârla Mare Culture*, in *AnB*, S.N., XIV/1, 2006, pp. 229-269.
- Szentmiklosi Al., Drașovean Fl., 2004 Szentmiklosi Al., Drașovean Fl., *Arta prelucrării bronzului în Banat*, Ed. Solness, Timișoara, 2004.
- Šimić J., 1987a Šimić J., *Dalj-Livadice, naselje iz brončanog doba. Istraživanje 1979. godine. Položaj lokaliteta i historijat istraživanja (Dalj-Livadice; eine bronzzeitliche Siedlung. Untersuchungen im J. 1979)*, in *Osječki Zbornik*, XVIII-XIX, 1987, pp. 7-35.
- Šimić J., 1987b Šimić J., *Sarvaš / Gradac. Propovijesno višeslojno naselje. Prehistoric Multistrata Settlement*, in *AP/AR*, 27, 1986 (1987), pp. 64-65.

-
- Šimić J., 1994 Šimić J., *Early Hallstatt Horizon in North-Eastern Slavonia*, in *The Early Hallstatt Period ...* (Ed. H. Ciugudean, N. Boroffka), Alba Iulia, 1994, pp. 197-218.
- Šimić J., 1998 Šimić J., *Istraživanje lokaliteta Retfala u Osijeku. Kasno brončano doba istočne Slavonije (Explorations of Retfala locality in Osijek. The Late Bronze Age in Eastern Slavonia)*, in *Izdanja HAD-a*, 19, 1998, pp. 235-242.
- Tasić, N., 1962a Tasić, N., *Naselja kulture polja sa urnama u Vojvodini (Siedlungen der Urnenfelderkultur im östlichen Teile Syrmiens)*, in *RVM*, 11, 1962, pp. 127-144.
- Tasić N., 1968 Tasić N., *Die Vinkovci-Gruppe – eine neue Kultur der Frühbronzezeit in Syrmien und Slawonien*, in *Archaeologia Iugoslavica*, IX, 1968, pp. 19-29.
- Tasić N., 1973 Tasić N., *The Problem of „Mycenean Influences” in the Middle Bronze Age Cultures in the Southeastern Part of the Carpathian Basin*, 1973, pp. 19-37.
- Tasić N., 1974 Tasić N., *Bronzano doba*, in *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad, 1974.
- Tasić, N., 1984a Tasić, N., *Mlađa faza Belegiš kulture i njen položaj u raznogu kultura poznog bronzanog doba u jugoslovenskom podunavlju (Die jüngere Phase der Belegiš-Kultur und ihre Lage in der Entwicklung der Kulturen der Spätbronzezeit im jugoslawischen Donaugebiet)*, in *Balkanika*, XV, 1984, pp. 33-44.
- Tasić, N., 1984b Tasić, N., *Die Vatin-Kultur*, in *Kulturen der Frühbronzezeit...*, Beograd, 1984, pp. 59-82.
- Tasić, N., 1988 Tasić, N., *Bronze – und ältere Eisenzeit auf Gomolava (Bronzano i gvozdeno doba na Gomolavi)*, in *Gomolava*, I, 1988, pp. 47-58.
- Tasić N., 1989 Tasić N., *Mittlere Bronzezeit im Jugoslawischen Donaauraum (Srednje bronzano doba u Jugosloveskom Podunavlju)*, in *Godišnjak Sarajevo*, 25, 1989, pp. 91-102.
- Tasić, N., 1991 Tasić, N., *Précis du développement des cultures de la zone carpato-danubienne au IIe millénaire avant notre ère (’age du bronze)*, in *Balkanica*, XXII, 1991, 7-29.
- Tasić N., 1995a Tasić N., *Fernbeziehungen im bronzzeitlichen Serbien*, in *Handel, Tausch und Verkehr ...*, PAS, 11, München-Berlin, 1995, pp. 197-207.
- Tasić N., 1995b Tasić N., *„Die Donaustrasse” im 3. und 2. Jahrtausend v.u.z.*, in *Kulturraum Mittlere und Untere Donau...*, Reșița, 1995, pp. 15-21.
- Tasić N., 1997a Tasić N., *Niederösterreich und der jugoslawische Donaauraum in der Früh- und Mittelbronzezeit. Relativ chronologische Verhältnisse*, in *Starinar*, XLVIII, 1997, pp. 41-52.
- Tasić N., 1997b Tasić N., *Einige Fragen über die Chronologie und Genese der Brnjica-Kultur. Neki problemi hronologije i geneze Brnjica kulture*, in *Uzdarje Dragoslavu Srejoviću...*, Belgrade, 1997, pp. 287-299.
- Tasić N., 1997c Tasić N., *Eneolit i bronzano doba severoistočne Srbije. Eneolithic and Early Bronze Ages in North-East Serbia*, in *Arheologija istočne Srbije ...*, Beograd, 1997, pp. 79-90.
- Tasić, N., 1998 Tasić, N., *Mittlere Bronzezeit im Jugoslawischen Donaauraum*, in *Godišnjak Sarajevo*, 25, 1998, pp. 91-107.

- Tasić N., 2001 Tasić N., *The problem of the Belegiš (Belegiš-Cruceni, Belegiš-Bobda) Culture. Genesis, Duration and Periodization*, in *Festschrift für Gheorghe Lazarovici Zum 60. Geburtstag*, BHAB, XXX, Ed. Mirton, Timișoara, 2001, pp. 311-321.
- Tasić N., 2002 Tasić N., *The Necropolis at Belegiš and Issue of the Belegiš Culture*, in Vranić Sv., *Belegiš, Stojića Gumno – nekropola spaljenih pokojnika. Belegiš. Stojića Gumno – A Necropolis of Cremation Burials*, Beograd, 2002, pp.190-195.
- Tasić N., 2006 Tasić N., *Bronze and Iron Age Sites in Srem and the Stratigraphz of Gomolava*, in *Balkanica*, XXXVI, 2006, pp. 7-16.
- Tasić N.N., Tasić N., 2003 Tasić N.N., Tasić N., *Serbian Prehistoric Archaeology in the 1990s. State of Research*, in *Recent Research ...*, Thessaloniki, 2003, pp. 73-128.
- Todorović J., 1956 Todorović J., *Praistoricka nekropola na Rospi Ćuprij kod Beograda*, in *Godišnjak*, 3, 1956, 27-62.
- Todorović J., 1977 Todorović J., *Praistorijska Karaburma II – nekropola bronzanog doba*, Dissertationes et Monographie, XIX, Beograd (1977).
- Trogmayer, O., 1992 Trogmayer, O., *Csorva-Belegiš-Gáva*, in *Balkanika*, XXIII, 1992, pp. 351-357.
- Uzelac J., 1996 Uzelac J., *Bronze Age in the South of the Yugoslavian Banat. History and the Present State of Research*, in *The Yugoslav Danube Basin ...*, 1996, pp. 23-42.
- Uzelac J., 2002b Uzelac J., *Praistorijski odsek-zbirke metalnog doba. (The Prehistoric Department – Collections of Metal Age)*, in *Gradski muzej Vršac 1882-2002. The Town Museum of Vršac 1882-2002* (Ed. J. Rašajski), Gradski Muzej Vršac, 2002, pp. 43-61.
- Vasiliev V., 1983 Vasiliev V., *Probleme ale cronologiei Hallstattului în Transilvania (Einige Probleme der Hallstattzeit-Chronologie in Siebenbürgen)*, in *ActaMN*, XX, 1983, pp. 33-57.
- Vasiliev V., Aldea I. Al., Ciugudean H., 1991 Vasiliev V., Aldea I. Al., Ciugudean H., *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuții arheologice: așezarea fortificată de la Teleac*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1991.
- Vinski-Gasparini K., 1973 Vinski-Gasparini K., *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj. Die Urnenfelderkultur in Nordkroatien*, Zadar, 1973.
- Vinski-Gasparini K., 1983a Vinski-Gasparini K., *Kultura polja sa žarama sa svojim grupama*, in *PJZ*, IV, *Bronzano doba*, Sarajevo, 1983, pp. 547-646.
- Vulpe Al., 1970 Vulpe Al., *Die Axte und Beile in Rumänien*, PBF, IX/2, München, 1970.
- Vulpe Al., 1974 Vulpe Al., *Probleme actuale privind metalurgia aramei și a bronzului în epoca bronzului în România (Problèmes actuels concernant la métallurgie du cuivre et du bronze à l'époque du bronze sur le territoire roumain)*, in *Revista de Istorie*, 2, 27, 1974, pp. 243-255.
- Vulpe Al., 1974 Vulpe Al., *Probleme actuale privind metalurgia aramei și a bronzului în epoca bronzului în România (Problèmes actuels concernant la métallurgie du cuivre et du bronze à l'époque du bronze sur le territoire roumain)*, in *Revista de Istorie*, 2, 27, 1974, pp. 243-255.
- Vulpe Al., 1995b Vulpe Al., *Stand und aufgaben der Urnenfelderforschung im Karpatenbecken*, in *Beiträge zum Urnenfelderzeit...*, Bonn, 1995, pp. 389-397.

-
- Vulpe Al., 2001b Vulpe Al., *The Aegean-Anatolian and South-Eastern Europe in the Light of Revision of the Bronze Age Chronology*, în *Der Nordkarpatische Raum...*, Baia Mare, 2001, pp. 9-21.
- Vukmanović M., 2002 Vukmanović M., *Iron Age Collection*, în *From Lepenski Vir to Modern Art. Treasures of National Museum-Belgrade* (catalog) (Ed. N. Tasić), Belgrade, 2002, pp. 31-34.
- Zotović M., 1985 Zotović M., *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvođenog doba Zapadne Srbije*, Beograd, 1985.